ИЗ

''ОПИСА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ''

ОД ЈЕДНОГ РОДОЉУБА САМОВИДЦА

ИЗ „ОПИСА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ,“

ОД ЈЕДНОГ РОДОЉУБА САМОВИДЦА.

Горе.

Горе, које се кроз Босну и Херцеговину широм повлаче, тако су тесно скопчане да се никако не могу описати, кад би их на провинције поделили а да јасан преглед не изгубимо. С тога се у овоме послу не ћемо обзирати на провинцијске границе, које ћемо доцније кад се изближе упознамо са земљиштем, много боље и лакше означити.

И колико је голем овај опис тих гора, опет мораху неки делови испасти, јер би они само општем прегледу сметали; а после, свакојако их морамо доцније споменути кад дођемо на убле, равнице, и долине куд реке теку.

Ради јаснога прегледа мислим, да је пре свега потребно, да ону непрекидну висину опишемо, која дели изворе оних река што у црно море утичу, од извора јадранских река, па онда тек редом све огранке њене, као што се они већ мање више у свези између многих река пружају и шире.

Главни горски ланац као главна размеђа водена.

Остављајући југоисточну страну Босне и Херцеговине на десној обали Таре и Дрине неиспита-

ну, остаје Дурмитор, највиша и најгоростаснија планина, као излазак.

Од Дурмитора са западно северозападне стране пружа се брдо уз реку Суһеву, вежуһи Пирлитор, к високом Волујку, од којега се онда пружа главна коса северозападно под различним именима, која су мени непозната, упочетку на левој обали Суһеве, па онда између те реке и Неретве, даље између Неретве и Бистрице, између извора Бистрице и Улога, за тим као Иванова планица, све до између извора Лепенице и Трешњеваче.

Одавде се опет пружа главна коса Битовна западно, и онда, мислим, као Погорелица, између Дусине и Дубоког потока северно, где се са Зецом састаје.

Главна коса Зеца опет пружа се јужнозападно и продужује се на западу непрестано у истој величини, различно именовано, као Коњско, Мењик, Радуша и најпосле Равашница, све до источнога краја равнице Равно. Одавде свраһе северозападу, опасујуһи североисточно високо купреско поље. Оно је подељено на више брдина, од којих је последње Стожер до Витoрога, које се, повлачеһи се јужнозападно, с Црном Гором састаје. Оно полази западносеверозападно, али после свраһе к северу, и повлачи се између извора Пливе и Сане. И том размеђом воде постаје над низом између Црне Горе и Шатора јужнозападно низак, широк и го каменит нагиб, у истом правцу између Роре и развала града Преодца. Шатор иде још и даље северозападно под именом Маљешевац, Јадовник, Каменица, и Бобара,

као размеђа водена. А најпосле пружа се још од Бобаре, мали комад, Лишка, јужнозападно, раздвајајући воду. Он се састаје са Ујлицом, која полазећи северозападно између извора Уне и Тишковца у Хрватску улази.

Део главних гора од Дурмитора па до западнога слемена Иванове горе, могах само с једне стране са врх Рањена, северозападно од Горежде и с друге стране од Липета, дакле доста из далека прегледати. Па и то беше тек од чести, или у опште узето. По томе могу само казати, да су Дурмитор, саставак с Пирлитором и Волујак на врху голе стене, да су им по стрменима шуме, и да је она пруга од Волујка до Иванове горе са свим у шуми и стенама. Тамо је тако исто стеновито као и у Херцеговини.

Иванова је планина, као што сам чуо, такођер пуна стена, и провала, и много је мање шумом одевена, а на западној страни има нешто на вису поља за обделавање и пашу.

Битовна, и ако је у опште стеновита, на врху су јој врло дивне шуме, па и сена се прилично коси. Њезин је највећи брег Височица, јужно јужнозападно од Крешева. Тако је исто и оно брдо, што Битовњу са Зецом веже.

Зец је висок и широк. На њему је врло лепа пољана, пуна пашњака, џбунова, шумарака и стена, па и самих њива местимице. А така је иста и западна пруга до Бајне Лучице. Обронци су обично стрми, и мање више шумом окићени, а често и камените.

Даље западу горе су, а особито Радуша, врло

степовите, и на врху изузимајући Равашницу, са свим су шумом обрасле. Обронци су уопште стрми, а има доста и провала.

Горе, које још и даље равнину Купреску североисточно и северозападно окружавају, свуда су камените и голе. Но по обронцима спрам Врбаских долина и Пливе врло су лепе шуме.

Још даља пруга од Шатора, изузимајући мали део Црне Горе, много је каменитија и неодевенија.

Од Шатора даље такођер су брегови јако степовити. На врху су им шуме, а обронци су у опште стрми, по местимице и проваласти.

После Дурмитора и Волујка највиши су врхови Битовна, Зец и Радуша.

Цела планина поцепана је на све стране многим гудурама, провалама и стрменима. Њезини су обронци врло стрми, па стога су изузимајући брег, што веже Црну Гору са Шатором врло ретки и тешки путови у њој.

Од ове размеђе водене одбијају се многе и снажне гране, које мање више у свези стоје. Њихови огранци пролазе обе провинције у различним правцима, и окружавајући нешто тескобних површина, дају им карактер гора у најпотпунијем смислу.

1. *Грана.*

И ако нисам могао сам добро промотрити, свакојако је ван сумње, да се југоисточно од размеђе водене до Ивanове планине између извора Бистрице и Лепенице, грдна горска коса цепа у два снажна тела,

од којих се једно северозападно, а друго источно пружа.

Ја почињем са западним делом, јер је ограниченији.

Он је висок и неисцепан. Са запада и севера окружава га речица Зујевина, а са истока Босанска пољана. Источно и северно, а особито западно прекида се јаком стрмењу. Сав је у шуми. Западно и северозападно цепа га једна долина у двоје. Први део, који није баш тако висок, зове се Игман, а други Бјелашчица.

Од ове западно и недалеко од Тарчина, око извора Зујевине, пружа се западно са свим ниско слеме, сврће к северу, и у том правцу онда иде између Зујевине и Лепенице, где се код села Раковице, преко Кобиље главе с другом ниском косом састаје. Ова се коса опет пружа с једне стране западно уз Лепеницу и северно прелазећи с Кисељака на Војницу, дуж ње нешто, а с друге стране опет иде источно северо-источно к Босни, и пратећи ју најпосле се преко од Високога са свим доле такођер код Војнице свршава, окружавајући једну ониску долину, која је са свим на копиту налик.

Источно од Раковице, пружају се од ове ниске косе јужно више мањих редова, с једне стране према Раковици и Блажују, с друге стране према северозападном делу пољане Босне, где се у опште стрмо свршавају.

И све те висине већином су обрасле, но стабала и великих древета врло је мало.

Онај део брега, што се источно пружа, доста је горостасан, и као што ја у истину верујем, дели се опет на југоисточној страни Оравичина хртња.

Гледајући са севера, видимо, где се ове горе, у почетку Тресковица назване, једном слемену пружају на источнојсеверо-источној страни, којег је врх са свим го и каменит, и који се са јужнозападним куком Јахорине, надмашајући га састаје.

Даља пруга, коју незнатна низа од Тресковице дели, састоји се из више делова и повлачи се истоку. Ови се опет у истоме правцу на Острожац, Клек и широке хртње, Ораовицу и Праћу деле. Ови се последњи свршавају јужноисточно од села Праће према реци, исто тако названој, дакле североисточно стеновито и врло стрмо. Ту постаје између Праће и Баре и каменит и низак кук.

Ова је долина, као што ја мислим поникла на јужноисточној страни Ораовице и дели тако Праћу планину од косе, која се и даље повлачи, и која је ужа од других брегова. Она се у почетку као Рањен, после као Вражалићко брдо источно к Дрини повлачи, и врло стрмо свршава.

Од ове гране полази опет други огранак, доста голем, управо југу, те испуњава цео простор, што је западно Бистрицом, а источно низом код Колуне и јужноисточно Дрином опасан, код које се са свим на обалу стрми и шумовити обронци спуштају.

Даље источно повлачи се као што ја мислим од Ораовице до Устуколина јак свод, и дели тако низу Колуне од оне, која добар сахат даље на истоку лежи. Са висине села Мрављака, с пута на Дрини,

може се прилично низе видети. Ову низу дели опет други источни, доста повисоки свод од низе код Горажда, од које се различне висине до Горажде повлаче, и то као десна обала речице, што крај истога села тече.

Исто се тако пружају од Вражаличкога брда и од Костионика, који су као Рањен јужно и јужнозападно доста стрми врло низка брда према поменутоме потоку и чистој равници на Дрини код Горажде.

По свој јужној низбрдици тих описаних гора осим првопоменуте низе, или су шуме или разштркана древа стаблике и шипрази. И само је један део обронка Вражаличког брда код Осечана чист и обделава се; иначе кад погледиш са врх Рањена ништа друго не видиш, до шуму.

Северни обронак косе, који се преко Клека као Трескавица са југозападним зубом Јахорине саставља, свршава се према Праћи доста стрмо. Он је понајвише шумовит и тек местимице су рађена поља.

Долину Бара, доцније ћемо описати.

Ја сам то земљиште, које овде описах, посматрао из долине на Дрини, више Фоче, с пута од Горажде преко Рањена и Баре, са источнога обронка Праће планине, из долине Праће, са врх Витеза, са равнине Босне, и са северних висина, и најпосле с пута из Сарајева у Мостар код Тарчина. Па кад сам јошт разабрао и шта мисле onyда људи, кад сам правац и размак упоредио, не могох никако да огранке прве гране од размеђе водене онако не признам, као што су назначени.

Као што већ споменусмо, Трескавица се састаје као оно мало даље к истоку Клек, са Јахорином преко једне низе, која је прилично дубока и која стоји између извора Праће и Жељезнице. Јахорина заузима знатан простор, ликом као троугао, којега западна страна од Сарајева јужно близу пет сахати, а северна страна такођер од Сарајева источно и преко пет сахати износи, јер се гора не посредно у северозападном куту изнад Сарајева са високим Требевићем свршава.

Јужноисточно од овога, што је као чвор целе горе, види се са врх Озрепа, четири сахата североисточно од Сарајева, голема коса, права Јахорина. Она се пружа од запада истоку, и на њој се може у сред лета местимице снега видети. Северно и западно свршава се ова многим гудурама и провалама поцепана гора, врло стрмо. Јужноисточно к долини Праћи има већ мање стрмих низбрдица ал ипак пуно провала и стена као што је то већ на северу. Осим неколико каменитих места на Требевићу, сва је гора шумом покривена, и пуна је повеће дивљачи, што срчана ловца измамљује, заборављајући са свим муку и опасност. Ту су ти срне, медведи, свиње, дивље козе, тетридови и рисови.

У североисточном куту састаје се Јахорина са Витез-планином, која се источно пружа, и са јужним делом висока предела Гласинца сједињава. Из ње полази јужно, или према речици Праћи још једна ниска коса, која је окићена нешто шумом, а нешто ниским дрвима. На јужној страни Романије

изгледа као њена поступница с којом је са свим скопчана и ако је западно пукотина дели.

Дакле северно од Витеза подиже се као најближи наставак огранка осамљена планине Романије, која се од југа к северу близу четири сахата, а од запада истоку до три сахата шири. Јужна и западна пруга стрма је као затесани зид, а источно и северно већ није тако, и преставља велико латинско R, кога је круна, бар колико сам ја догледати могао, понајвише гола узвишена равница.

Осим стеновитих дела на западноме обронку и још понеких места, сви су други обронци гором окићени.

Са јужнозападнога краја Романије пружа се од подножја стеновите провале онижа коса к западу, која се у почетку Пале, а за тим ниже Каловита брда зове. На западноме крају тих брда подиже се опет стрмо, и улази као висок и стеновит оклизак Клокочевик у угао између северне и јужне Миљацке, те се најпосле пред њиховим састанком, према старом граду, а добар сахат источно од Сарајева, у грдној стеновитој провали губи.

Да и остало ширење првога огранка, које је врло исплетено, јасно претставимо, преко је потреба, да га опширно разложимо.

Ја сам целину Романије сматрао као засебну гору, јер је збиља тако. Но сад разјасњавајући то, морам додати, да то релативно ваља узети. Јер и ако се Романија изнад свог земљишта знатно подиже, то ипак припада она са своје апсолутне висине горама, што особито за предел Гласинац важи,

који се источно шири. Њихово се јединство не може баш тако лако, одмах на први поглед опазити. О томе ће мо се најбоље уверити, кад означимо границе, или реке и обронке.

По томе стоји Романија у најтешњој свези са целом гором која је тако испрекрштана, да се не може разазнати. Она испуњава сав простор, који је јужно на источној и западној страни Романије, где ју речице Праће и Миљацке окружавају, и пружа се између Дрине и Босне према Сави.

Ту се изнутра показују три огранка, не далеко од Романије. Њихов почетак означавају три реке својим изворима. Те воде, са својим даљим током: Ракитница, а ниже Праћа, Студени Јадар, а ниже Јадар; и онда Биоштица, и ниже Криваја, деле означени простор у три дела, где се онда различне гране на све стране деле, шире вијугају и пружају.

Сад кад посмотримо земљиште североисточнога подножја Романије, пажљивим ће мо оком још издалека угледати свод на североисточној страни, где са свим близу подножја Романије више онижих брегова, Кнежине званих постепено подижу. Не знам баш управо колики је тај свод, али свакако више од једнога сахата у дуж не може бити. И ту се сад почиње земљиште наједан пут, али опет умерено дизати. То је јужнозападно низбрдица онога слемена, где североисточно Власаница лежи, које се са северним обронком Краљевске планине састаје, из којега Студени Јадар извире.

Биоштица долази из оних многих сједињених брегова, што се Кнежине зову, и тече западно.

Ракитница тече код села, које се тако исто зове, од прилике три сахата северно од Рогатнице.

После овога општег прегледа, прелазим сад на описивање предела Гласинца, који је један део Романије.

Олакшице ради ваља ми из сред земљишта почети, као и код три даља одсека, т. ј. од Краљевске планине. Она је и висока и широка на југу, где се Студени Јадар и Лукава стичу. Обе реке извиру из ње.

Од Краљевске планине спушта се јужно доста равно земљиште, Краљевска гора, у опште врло умерено, све до села Маргетића или до Кошутице, где се у један пут југозападно доста ниским обронком свршава, који се североисточно са оним обронком састаје, кога смо мало пре поменули.

Између тога обронка и онога североисточног на Романији, пружа се узана са свим ниска коса југоисточно. Одатле даље постаје све шира. Североисточни обронак те косе, што опоме преко са свим наличи, сврће од Маргетића југу. А докле се ови обронци на југу протежу, нисам могао догледати, но ипак мислим, да се не далеко састају и тако југоисточно равницу Кошутицу затварају. И сама коса, ниска и равна, продужује се посреди између Романије и долине Ракитнице јужно све до југоисточно од Гласинца. Одавде му се југозападна низбрдица у равном скоро земљишту, мало по мало губи, а овамо југоисточно постају две мале долине. Западни обронак косе незнатно је стрм, а стрмији нешто од тога је кратки зуб, на ком је сам Гласинац.

Под равницом Гласинском разумева се равни део између западнога обронка косе и Романије, кога јужно баш не стрмо земљиште затвара.

Ја сам овде описао, што сам видео. О источној низбрдици косе могу само толико казати, колико сам с пута од Гласинца у Рогатицу уочити могао. Овде се губи та низбрдица спуштајући се све постепено, но која се најпосле врло умерено диже, и свршавајући се као Кован-гора стрмо, чини западну страну дубоке долине Ракитнице. Кад се северно погледи с пута са Ковање, види се гора још два добра сахата у истој величини, и тек на изворима Ракитнице подиже се земљиште нешто више.

Остали јужни део овога одсека, т. ј. јужни Гласинац између Праће и Ракитнице не познајем, с тога не могу ни говорити о њему.

Северно од Кошутице па до простора преко Краљевскога брда све је земљиште равно, и колико сам с пута догледати могао, у опште врло је мало нагнуто, и мање више шумовито, т. ј. негде је шума ређа, негде су дрва мања, а местимице опет има и већих и мањих чистих места. Даље северно много је гушћа шума, пуна различних дрва.

И на самоме слемену Гласинца виде се већи и мањи џбунови веће растркани, а местимице и по нека дрва смрекова.

Цела та покрајина између Ракитнице и Романије од виса Рогатице северно све до Краљевске планине, зове се Гласинци, где господа некад у јесени провођаху и ловом се весељаху. А особито

је морао северни део краљевима мио бити, јер ту многа места носе њихово име, као: краљева планина, краљева гора, краљева шума, краљев извор, краљево поље. И данашња Кошутица, где једва дванаест колибица има, сведочи, да је на њој негда, много јелена морало бити.

Ја сам се за љубав те краљевске околине у подробно описивање пустио, премда не ма никаквога краљевскога изгледа.

Прелазећи сад на оне одсеке између Јадра и Ракитнице, морам пре свега напоменути, да их тек нешто знам, и то на десној обали Јадра део западнога обронка према Ракитници у долини Рогатице, и после југоисточни обронак према Дрини од улива Праће до добар део испод Вишеграда.

И ако не познајем висину и ширину земљишта, свакојако је ван сумње, да с једне стране од Краљевске планине између извора Лукавца и Топлог Јадра, а с друге стране, између извора Ракитнице, узвишено земљиште мора ићи, што се делећи област вода, дуж Дрине између ушћа Праће и Јадра, као грдна гора пружа.

Земљиште између Ракитнице и Праће западно и од Дрине источно, јесте широка и висока коса, која растући јужно, источно од Рогатице под именом Семећ као снажан хртањ свој вршак достиже. Цело то слеме у опште врло је стеновито и испроваљивано. Западни обронци према Ракитници и источни према Дрини са свим су стрми; јужни према Дрини понајвише су стрме провала-

сте стене, а тако исто и према Праћи код њенога излива. По врху Семећа — хртња — свуда је шума; иначе су сад шумарци, сад чиста земља. То је нај непролазнија гора од свију.

Северни део те горе, која се напред Краљевска планина зове, свршава се са Сикиром према Студеноме Јадру и према Лукавцу врло стрмо, и сва је у шуми. Обронци, који долину Топлога Јадра чине, ниски су и шумовити, а тако исто и они на Јадру до оног простора Новекасабе, за тим се опет стеновито подижу према Јадру, и врло стрмо спуштају.

По сахата ниже Кушлата скреће обронак са свим обали Јадра према истоку, и остаје уз њу, и ту већ из далека види се гора, која се зове Удрц, као голема коса, која се источно пружа и чак до Дрине допире.

Касније ћу још казати, што ми је познато, а сад морам још напоменути, како ми се чинило да најдубље спуштање земљишта између Удрца и Семећа од Новекасабе источно иде.

Прелазећи на други одсек, морамо као праву истину споменути, да се она речена коса, што од Краљевске планине иде и област Јадра и Биоштице дели, око извора Јадарских северно креће, и да се у том правцу шири. А растући полако се састаје с оном косом, што западно са Смолином почиње кад с југа гледамо, и даље као Караула, Стоборје, на десној обали Дрињаче све до њена улива у Јадар, дакле источно иде, тако да се само у том правцу и спушта.

И цела ова гора понајвише је стеновита. Местимице су тек шуме. Јужни обронак на западу врло је стрм, а на истоку према ублу на Биоштци нешто је мањи. Северни обронак код Кладња врло је стрм, а мало горе и одсеком проваласт. Обронци источно од Јадра, од Подгоре-хана па све доле до Новекасабе ниски су и шумовити, а даље до улива Дрињаче, па и према овој још једнаки су с онима на десној обали Јадра, ако и нису баш онако високи.

Од јужног обронка Карауле и Смолине пружа се ниска коса на десној обали Ступчанице југозападно ступа са свим на Кривају код Олова, где у стеновитој провали престаје.

Од Смолина, који западно стрмо опада, скреће планина северно, где читав чвор постаје, од куда две гране излазе.

Прва грана иде од највише тачке целе горе, од Коњуха северозападно, опада знатно у истоме правцу, и онда растући иде опет северно као Озрина гора између Босне и Спрече. Као Краљица и Буковица достиже до највише висине, па опет опадајући долази са свим у кут, што уливом оне две реке једна у другу, постаје.

Озрина се силази стрмо према Босни, — простор северно и јужно код Маглаја —; на врху су јој шуме, а источно од долине Спреча, пружа се уз њега друга коса од које ниски огранци према Спречу, а и дуж Спреча иду.

У долини Криваје ниже Олова нисам био, с тога не могу о онима обронцима ни говорити.

Друга грана иде истоку као Мошуљ, од кога се између Коњуха и Гостиља прилично брдо са Јаворјем к Спречи пружа. Даље источно стоји високи Мошуљ са ниским Јаворником у свези. Одавде се опет пружа десном обалом Гостиља и преко од Јаворја коса Матијевички гајеви крај Гостиља и долине Спреча. Сматрајући са севера, наставља се гора од Јаворника према истоку, и спуштајући се полако, пружа се између Дриначе и Спрече, док се најпосле око извора ове последње реке северно, а мало за тим северозападно неокрене. У том правцу онда иде под именом Мајевица, све до Тиње, преко од Ргаве у висини до својих 1500 стопа.

И цела та гора осим једнога дела североисточнога обронка Мошуља, у самој је шуми, а на јужноме слемену налазе се местимице и стене. Обронци су у опште доста стрми.

Од описане горе, која се између Спрече и Дриначе повлачи, има још једна понижа коса, што од Јадра североисточно Дрини иде и чак до Зворника допире, где се онда у Громади Крндији и Кавењачи свршава.

Од Мајевице се пружа ниска и узацка коса источно и северно од Зворника к Дрини, па онда дуж Дрине, са свим обалом још једно по сахата као Вратоломија.

Даље северозападно излази из Мајевице опет једна ониска коса Јасеница, што источно повлачећи се, око три сахата северно од Зворника све до близу Дрине долази, те с прећашном косом

између Мајевице и Дрине лепу и подужу равницу окружава. Северно се губи у равници Посавине.

Још даље северозападно иду од Мајевице две такођер ниске косе северно. Оне се и десно и лево цепају, и прате Сибошчицу пут Саве изравњавајући се већ на три сахата пред њом.

И ти огранци Мајевице мање више покривени су дрвима и врло слабо шумом. Она два последња огранка имају више чистих и обделаних места и њихови обронци понајвише су стрми и стеновити.

Осим тога пружају се од Мајевице и други огранци спрам Посавине, али ја их нисам видео.

На југозападној страни Мајевице између почетка Спрече и Глибаје шири се ониско земљиште из кога више не знатних потока у долину Спречу утичу.

Између Глибаје и Јале долази, од Мајевице ниска, равна коса у јужнозападном правцу. На Бановачком потоку скреће као Бановачко брдо западу те се тако, кал Тузланска брда између Јале и Спрече још два сахата западно од доње Соли повлачи.

На овој гори има и њива све до врха њезина. Западна виша страна врло је испроваљивана и понајвише стабљикама обрасла.

Између Јале и Солине од Мајевице шири се Хумље многим потоцима извијугано, које се према поменутим водама, а од чести и према Јали у стрмим обронцима свршава, и где су њиве многим стабљикама и гричевима испрекрштане.

Између извора Смолућа и Тиње састаје се Ма-

јевица са Ратимом, који се од села Смолућа, Грачаници, или од југоистока северозападно као коса с многим огранцима и различним именима пружа. Сви су обронци тога слемена према Спречи јако стрми.

Ово се опет земљиште састаје северно између извора Тиње и Грачанице с оним, кога се обронци јужнозападно на обалама Грачанице, Спрече и Босне не високо али доста стрмо свршавају, о које се, као што ми говораху, као ниско хумље према Сави простире.

Ради свезе морамо се опет вратити трећем одсеку, к Романији.

Од северозападног обронка Романије између Биоштице, што из Кнежина долази, и извора северне Миљацке, пружа се западно ниска коса, која се одмах за тим подиже и знатну висину Озрен достиже, који је, као што се лако може веровати, највиша тачка у том одсеку.

Део ових гора, јужно од Озрена, има источно и јужно према Миљацки мање огранака, но западно пружа их се већ више, који су многим пучинама испрекидани, од којих Пољану, коса Кобиља глава са Громадом веже. Они, Хум и Граховица названи иду између Вогаче и Миљацке западно и окружавају равницу Сарајева — Пољане — на североисточној страни.

Обронци су ових гора у опште врло стрми, јужно врлетни, а често и стеновити, проваласти.

Највиши врх Озрена голетан је. Но Озрени — то је источни огранак — и врх западнога слемена

су више мање шумовити. Јужни је део голо стење и тек местимице налазе се гричеви.

Са врх Озрена диван је изглед. Северно се види Смолин, Караула, Стоборје и преко тога као одсек круга врх Братиловића код Кладња. Даље се види цела источна протега, убао на Биоштици, Кнежине, северозападна страна Гласинца, Краљевска планина, далеки Удрц, цела западна страна Романије, кроз низу између ње и Јахорине преко Витез-горе, Праћа, Ораовица и Клек. Најпосле види се и у сред Маја снегом покривси врх Јахорине, Трескавице, Белашчића, Игмана, Височице, Инаћа, Зеца и Влашића.

Још и даље могао сам ту гору само до Олова на истоку сматрати, а западно тек из долине Босне и нешто из Трстионице. Па и сам врх косе могао се од Озрена врло слабо, једва до Варешких брда видети.

За тим се опажају са врх Озрена, па до Олова два зуба, што од главне косе иду. Њих деле две узане долине, прво ближе Озрену равна Караула, па онда Ракова нога и Курјача. Ове последње сачињавају узвишену равницу. Њихова низбрдица косна на истоку није ни мало стрма, као и она на Караули. Обронак ових зубова према Биоштици иде од Олова једнако стрмо, и придружује се исто тако стрмом обронку на Озрену. Код Олова прелази обронак према Кривајн у неку стеновиту провалу, где на десној обали врло узацко кршно ждрело постаје, којим и Криваја пролази.

Западно у долине Босне повлаче се стрми обронци

од улива Вогаче до према селу Малешићу са свим уз реку. Они су узаним, али дубоким, двема долинама подељени, кроз које бујан поток Љубишна и бујица Мисоча к Босни тече.

Нешто североисточно од Малешића одваја се једна коса западно, спушта се мало ниже, и иде тако северозападно према средњој Стобњи.

Између Стобње и Трстионице иде од главне горе јужнозападно висока коса Заруђе, — гледајући из долине Босне — јер између ње и Трстионице стоји велика пукотина. На истој коси има према горњој Стобњи једнак обронак. Он граничи са обема рекама, и шири се између Стобње и Трстионице према Босни, где се као и код Трстионице стрмо свршава.

На десној обали Трстионице и преко Сутиске подиже се грдан, стеновит и го брег Тешево, а западно од њега јужном, отвореном долином одељен, подиже се исто таки брег Осеченик. Њих веже северно шумовит обронак што с исте стране једну долину окружава. Источно од ове долине повлачи се од Тешева полако опадајући го и онизак брег на десној обали Трстионице к Босни, а западно од Осеченика три доста висока зуба у савитак Босне између Какња и Зенице.

Северозападно од Осеченика састављен је с њим доста високи Вепар од којега врло стрми и стеновити обронци ступају више од једнога сахата северозападно од Зенице са свим на обалу Босне.

Одавде иду ти високи и стрми обронци обалом реке све до преко одОраова поља, и тек ту не-

што мало одступају. Ту се почињу и смањивати, но повлаче се обалом још непрестано све до Криваје. Они су понајвише шумом одевени или су густи џбунови по њима.

Од Битовње као долне размеђе воде и то непосредно од највише точке, од Височице иду северно две гране. Оне су кратке, па с тога их ја никако не могу сматрати као горе, но само као незнатне огранке главнога стабла. Источни крај иде између Лепенице и Крешева, а за тим улази у кут, кога поменуте воде саставише код Кисељака. Он је стеновит и обрастао, а често се према оним водама стрмо свршава. Западни огранак, који је знатно већи, зове се Инаћ, иде северно између Крешева и Дусине и спуштајући се полако, свршава се на обали Војнице. Обронци су стрми, каменити и обрасли. Западни виши део је према Дусини стрм. Са источне стране иде опет један огранак према Крешеву и Војници, који је још стрмији и каменитији, него онај мало пре поменути огранак. Он је џбуновима и ниским дрвима окићен.

2. Грана.

Друга грана почиње од Зеца.

Ја сам био на јужном крају Зеца и разгледао сам северне висине из долине Лашве, са врх Карауле планине и са врх Козице-планине, — код Витовља западно од Влашића — ал оним путем нисам ишао, што из долине Драгаче од Војнице преко Вранице с једне стране, а преко Штита с

друге стране к горњем Скопљу — горњи Вакуп — у долину Врбаса иде. С тога могу само по причању, описивању и белешкама оних људи удешавати, који су та места познавали, и ако је то све нејасно, јер их не казиваху стручни људи. Но узимајући у обзир бар позната растојања мислим, да не ћу баш здраво погрешити, ако кажем, да Зец преко високог седла заједно стоји са Враницом. Она лежи нешто западно северозападно од Зеца, и спада међу највише горе у Босни — јер су Дурмитор и Волујак у Херцеговини. Па мислим, да и Штит тако исто стоји са Враницом, неозначавајући му положај из ближе, премда би се по описивању Јукића могло рећи, да Штит северозападно од Вранице лежи. Ствар сама по себи не вреди много, и ове примедбе наводим ја само ради потпуности и савести моје у овоме послу.

Но зна се сад да одатле два огранка иду и то, као што је могуће, од Штита.

Штитов доста повисок огранак иде левом обалом Драгаче и Војнице, према истоку, и свръће југоисточно од места Бусоваче између извора Млаве и Клокота, најпосле као са свим низак брежуљак северно, где се одмах и раздваја. Онај део, што истоку иде, диже се полако и свршава се код Високога северно, и источно према Војници у стрмим обронцима. Јужна низбрдица није тако стрма и код Кисељака је местимице степовита. Други део ширећи се западно иде северно, те растући у истом правцу, достиже северно на Босни приличну висину, но се опет спушта према Босни ниже

Какња стрмо, као и на западу према изливу Лашве. Источни је обронак преко од улива Трстионице око три четврти сахата више Босне стрм, ал даље је према низи Високога много нижи.

Један изданак тога огранка Штитови, иде северно између Грмовнице и Витеза са стеновитим зубом са свим к Лашви, а други између Витеза и Бусоваче. То сам све из долине Лашве гледао, и све су висине мање више обрасле.

Друга грана, што од Штита иде, која се у почетку Копила а после Радован зове, повлачи се северозападно до Врбаса, и даље низ Врбас до потока Крезлука. Цела та коса доста је висока, стеновита и шипразима одевена. Од ње иде нов изданак источно према Лашви и свршава се јужноисточно од Травника у стрмом обронку.

Између извора Лашве и Крезлука стоји Радован са прилично високим брдом Караула, од кога једна коса Крезлук северозападно Врбасу иде, где се, на обали преко од Јајцета у врло стрмом обронку свршава. Источни и западни обронци Карауле, као и јужнозападни Крезлука врло су стрми. По Караули је шума, а по здраво стеновитом Крезлуку виде се само стабљике.

Караула и Крезлук састају се северно са Козицом. То је висока и голема коса, која од Влашића долазећи западно, и после северозападно између Врбаса и Угра све до угла, који они састављају, иде. На крају своме спушта се знатно. Она је особито на северозападу стеновита, код Лашве је прилично, а код Врбаса и Угра је врло

стрма. На врху Витомља Козица је понајвише шумовита. На јужном обронку виде се стабљике између обделаних поља, а даље северозападно расте између стена descriptor ониско дрвље.

Као што рекосмо Козица излази од Влашића. Њен је јужни обронак продужење јужног обронка Влашића. Он се диже северно изнад Травника као знатна громада, од које по мом мишлењу, једна коса северно иде. Оно је стабло свију других огранака, што стоје у испрекиданој свези, и они испуњавају цео простор између Босне и Врбаса до на Саву, северно.

Влашић је јужно врло стрм, а југоисточно здраво проваласт, од куд две мале косе југоисточно иду, које су узаном долином потока Бијела одељене. Као што сам чуо јужна је коса према Бијелој доста стрма, а јужна низбрдица нагнута је.

Друга је коса виша и повлачи се више источно, све до Босне и Лашве, где се најпосле Губер зове. Оно је северно према Зеници, источно према Босни и Лашви, а југозападно према Бијелој врло стрмо. Југоисточно према Лашви изједначава се. Цела јужна страна различно је покривена, а северни и североисточни обронци према ублу од Зенице понајвише су голи.

На северозападној страни Влашића, између извора Угре и Врбаса повлачи се северозападно доста висока коса све до Скендервакупа. Одавде скреће смањивши се доста западу, где се на брзо у широком неравном земљишту губи. То земљиште окружава северозападно спрам Врбаса високи и

стрми Тисовац, који после северно скреће, а североисточно друге онижe висине.

Северно стоји ово земљиште између Арапарског поља и једног поточића, што Врбасу дотиче с Осмачом у свези, која је западно Врбасом, а источно и северно Врбањом опасана.

Цела ова гора изузимајући неколико поља код Скендервакупа и споменутога неравног земљишта, па онда западног обронка Тисовице или је шумовита или ниским дрвима обузета. Обронци спрам Угре, Угрића и Врбаса врло су стрми. Осмача је на све стране стрма.

Колико се означена коса од Влашића северно пружа, не могу казати, јер сам тај део горе тек с пута од Скендервакупа у Травник, и из долине Босне проматрао, но ја сам целу северну пругу даље видео. И та моја проматрања и казивање мога пријатеља, који је пут од Травника јужноисточно од Влашића, под јужноисточним обронком и даље преко Буковице и горњи убао велике Усоре пре шао, са свим ме храбре, да ово земљиште тако опишем, као што ћу га ниже ставити. Ја ћу ево извештај његов верно исписати:

„Северни је наставак Влашића коса, па између те косе и између једног дела горе Скомарске и Мацуље лежи Буковица (глува Буковица), дакле у долу.“

„Од потока Бијеле спрам Блатнице и Трогира повлачи се доста висока гора са кљунаклистаром и дрвима од црногорице обрасла, а местимице су јој и врло лепи пашњаци и дивне низе, а са стране

усече долине. Имена гора, која амо спадају, ова су: Скомарско, Мацуља, Биједа. На југозападном обронку ове последње горе, иде дубоко пут, кроз дољу, која гудури личи и цео сахат траје. Том долином тече горски поток Жираја, где се на левој обали провале и стене као зидови натуриште, те тако пут стешњавају. После по сахата хода у истој долини, дође се до једног сеоца Палине, а четврт сахата ниже утиче Жираја у Усору. Ту се долина шири, и горе, које су се у пола смањиле у гудурама постају сад још мање, а особито оне на левој обали Усоре. Долина је широка до 500 корачаја."

Од Влашића између Угра и Врбање пружа се око извора оне последње реке још једна висока коса. Идући северо спушта се знатно, и према висини Челинцу скреће као Скатавица истоку, те се у том правцу све до Шњеготине повлачи. Северни обронци *Скатавице* допиру до Јошавке. Са запада према Осмачи иду неки изданци са свим до Врбање, и ту се врло стрмо спуштају. Осим ових последњих изданака сва је гора у шуми.

Скатавица се наставља неком ниском косом, што левом обалом Укрња иде, и најпосле северно према Вијацки иде.

Ова коса стоји опет између извора Вијацке и Јошавке уз узвишено земљиште, које се с једне стране у врх подиже, повлачећи се као коса обалом Јошавке, Црни врх названа. Код Врбање свршe као Челинац к западу и пружа се крај Врбање као Присјека до Врбаса, а одавде иде ваљда још читава три сахата уз Врбас, спуштајући се већ са

свим ниско. Но с друге стране између извора Вијацке и онога потока што северозападно у Врбас утиче, коме сам име заборавио, спаја се северно са Деветином, те растући мало по мало постаје Мотајица.

Мотајица је велика, али још више пада у очи што је на ниском земљишту сама за себе. Њени изданци допиру северно и западно све до Врбаса и Саве. Од ње иде, дуж Укрње источно, једна ониска коса, свређе северно и спушта се јужно врло стрмо, а северно косо.

Деветина и Мотајица покривена је шумом, а тако и коса што се источно пружа. Црни врх, Челинац, Присјека и још даље исто су тако шумовити и свршавају се спрам Јошавке, Врбање и Врбаса стрмо.

Даље иде између извора Укрња и велике Усоре с десне стране Врбање друга коса. Ја не могу баш тачку назначити, јер сам с пута од Шњеготине преко Укрње к истоку дуж Лукавца и преко Клупе даље дуж мале Усоре, само северне брдине видео, и после са врх Црнога врха јужно од Тешња убао извора велике Усоре, што са свим на шкољку наличи. Не могу дакле казати, како се пружају, јер их нисам видео. Но ово што ћу рећи истина је, јер својим очима видех, т. ј. да велика Укрња код Шњеготине с југа из једне долине долази, и да она коса, ширећи се северно сав простор између Укрња и Велике Усоре заузима, кога северно Лукавац, а источно мала Усора ограничава.

Између њених извора састаје се јужна гора са северном. Њих деле две северне долине Лукавца код Липља и Бујица код Прибинића. Највиша је тачка овога земљишта Оптока која се северозападно од Липња у круг од Лукавца подиже. Колико се год с његова врха јужнозападно догледати може, све је земљиште, што се јужно диже, неравно и шумовито. А тако исто и коса између Липља и Прибинића. Прибинић је доста широка низа, кроз коју се корито бујице провлачи, и коју ниска и шумовита коса Борје, што се северно и према малој Усори т. ј. североисточно опадајући повлачи, од лепе и мале косе поља Теслића дели. Њу окружава јужно ониска коса, која повлачећи се од Борја источно са свим на обалу велике Усоре достиже.

Као што споменусмо, ово је земљиште преко Клупа са једним обронком спојено, које је у опште доста ниско а јужно стрмо. Он се повлачи од велике Укрње код Шњеготине на десној обали Лукавца и на левој мале Усоре све до велике према истоку и изузимајући нешто каменита простора северозападно од Прибинића (села) свуда су шуме.

Даље североисточно продужује се истина овај обронак као ниска коса на левој обали Усоре, ал' кад се погледи из далека са северног обронка Црнога врха, јужнозападно од Тешња, онда се губи у оној равници, која се између споменутог и пређе описаног брега — Мотајице и изданка — шири. Тек пред уливом Усоре у Босну подиже се кратка коса, што од Добоја северно иде и јужно се од Которске у земљишту губи.

Јужно источно од Дервенте подиже се из споменутог земљишта широка коса, које се северни обронак на северу и свршава. Даље земљиште између Босне и Саве не познајем.

Сад ми ваља и Зеницу погледати, па да источне обронке северне горе опишем, што од Влашића полазе.

Западно од Зенице одступају нешто обронци, а одавде опет подруг сахата к Босни, и сачињавају корито све до Орахова поља, исто онако стрмо и високо, као и на десној обали. Дуж Орахова поља, а то је равна пруга дуж Босне, која нигде није шира од 1000 куракљаја, обронци су ниски па и даље до по сахата западно од Жепча. То су обронци само изданака, јер главна је коса мало даље од Босне. Да бих се опет на њ повратио, морам врх Црнога врха узети. Овде морам још споменути, да Црни врх јужно од Тешња лежи, јер је у Босни и Херцеговини пуно Црних врхова. Па кад погледимо јужнозападно с тог врха, види се цела област извора Велике Усоре, што је доста на шкољку налик, и која је с јужнозападне стране према југоисточној, као брдом ограничена. Коса, што се југоисточно пружа — (северно од Врандука, а западно од Жепча) — има голем брег Дуб, и дели се опадајући североисточно, скоро два добра сахата североисточно од Жепча, у две ниже косе. Једна се повлачи источно-североисточно к Босни, па онда дуж Босне, све до угла између ње и Љешнице. Друга коса, у почетку са свим гола и ниска

подиже се мало по мало Црном врху, који је највиши врх оне косе, што од истока североистока к западу северозападу, т. ј. од Босне великој Усори иде, кога су северни изданци долином од Тешња, што се северно повлаче, одељени. Источни огранак од Црног врха иде између Босне и долине Тешња до Усоре доле, северно те у Усору. Ту има и један поток, што у ту долину утиче, али ја сам му име заборавио. Северни му обронак цепају многе провале. На западној страни долине, протеже се ниска коса, која чак до Усоре допире.

Северозападно код Мркотића свршава се земљиште што Црном Врху припада у громади обронака спрам Усоре. Сву косу Црног Врха обузела је шума, а северни изданци су само местимице шумовити.

Од онога дела размеђе водене, што високу равницу Купреса са севера ограничава, иде гора северно, као лева страна Врбаса, од које сам ја само северни, врло стрми обронак видео, и који на језеру, што је од Пливе постало, између језера и Јајцета лежи. И обронак спрам Врбаса више Јајца врло јс стрм.

3-ка Грана.

Црна гора пропушта, измичући северно, две гране, од којих се једна између Пливе и Врбаса с једне стране, а Сане с друге стране, северно према Сави и североисточно све до Уне протеже, а друга испуњава сав простор између Сане, Уне и Унца.

Сама Црна гора повлачи се између извора Пливе

и Сане северно, све до близу југоистока и близу Варцар Вакупа, где се у две гране дели. Једна се продужује као Лисина на десној обали Сане, и свршава се са Димитором на северозападној страни равнице Подражнице и јужно од Кука, које дубока низа и провала на западном обронку дели. Она је сва шумовита.

Друга грана, која је још краћа, иде јужно од Варцар Вакупа између извора Јошаве и Црне ријеке, источно Врбасу. Њени су обронци источно, северно и јужно врло стрми. Југоисточно лежи Јајце на зубу који у кут на Пливи и Врбасу улази.

Обе ове гране стоје у тесној свези са земљиштем, које северно идући, југоисточни врх високе равнине Подражнице од долине Црне реке — Варцар Вакуп — дели, те се тако са високом равницом спаја, која северно од поменутог места лежи. Она је голо стење. Ја сам од ње само источни и западни обронак видео, па и то тек од части. О северној међи могао бих само од ока говорити.

Западни обронак иде источним крајем равнице Подражничке ка Куку, који је са севера ограничава. Између њега и пукотине, која се од Ситнице нешто западносеверозападно к Сани пружа, иде опет доста висока коса дуж Сане до Кључа. Сви су ти обронци стрми, а особито онај према Сани. Мало даље северно иде још прилично дуго обронак према Сани стеновито и врло стрмо, које се од части са висине код Кључа, а од части са обронка Вратице — Црнога врха западно од Кључа, — видети може. Даља пруга обронка до равнице Приједора није ми позната.

Источни обронак према Врбасу, т. ј. између висине Варцар Вакупа и Бање Луке, дели се у два скоро једнака дела. Јужни, као онај вишега земљишта, дугачак је и различно нијансован, но северни који је приличнији ономе нижега земљишта, нити је висок а нити стрм, а повлачи се са свим обалом. Ако се добро опомињем иде од северног дела мала коса јужноисточно, а од јужног тако исто, само мало краће североисточно, но свезу њихову и опадање њихово спрам Врбаса не могу означити.

Прави и основани узрок тога, што сам само обронке описивао, то је, што сам само њих видео, што нисам на северу на путу од Бање Луке преко Добриње к Ситници нигде праве косе нашао, јер у целоме то је узвишено земљиште, које и ако није стеновито, сва својства крша има, а као тако врло је неравно, па с тога и непрегледно. Северним делом иде дубоко корито Гомионице, а по целоме налазе се местимице шумарци, шипрази и појединa дрва.

Тек западно од Бање Луке — од Високе кукавице идући — показује се једна коса, која између Врбаса и Гомионице северно иде. Од ње се пружају источно и западно и кратки изданци. Најпосле се између извора Драгочаја и једнога потока, што у Гомионицу утиче, састаје се са Козарац-гором. Врх косе или је шумовит или растрканим стабљикама покривен.

Козарац-гора иде од Врбаса — три сахата северно од Бање Луке западно северозападно до

североистока од Пријед
ора и састаје се преко нискога седла са западним висинама, које се уза Сану и Уну не мењајући се нимало, све до Кнежице више Дубице повлаче, до којих и северозападни изданци Козарца допиру. И тако окружавају ове висине дивно, али пусто Кнеж-поље северно од Приједора.

Козарац је сав у шуми, и свршава се јужно понајвише стрмо. А таки су исти и обронци на Сави и Уни. Од подножја јужног обронка Козарца пружају се јужно ка Гомионици с малом низбрдицом више равних и голих изданака, који су већим и мањим, одраслим и стрмим пукотинама одељени. Од Козарца иде такођер више мањих изданака према Сави, од којих ћу ја само онај споменути, што с источног краја горе под именом Крњи северозападно у малом луку до југозапада од Градишке иде.

О земљишту између Гомионице и Сане могу толико тек казати, да се око извора Стратинске на левој обали исте источно све до Гомионице код Бронзеног Мајдана повлачи, и северно у низи код Приједора престаје. Берегемица је ниска и на врху су јој стабљике. На десној обали Стратинске су ниски обронци понајвише шумовити.

Друга грана, што од Црне Горе долази, веже с оном, го и стеновит крас Прекају, која између извора Сане и Уне лежи. На западној страни Прекаје подиже се на један пут грдан брег Луњевача, од кога се на десној обали Унца висока и широка

коса Црвљивица скоро све до југоистока од Бјелаја повлачи, где се најпосле као Осјеченица стрмо свршава. Обронци су Црвљивице врло стрми. Она је осим југозападног обронка свуда шумовита.

Североисточни обронак гране, који као што споменусмо, од Црне Горе полази, продужује се северно, и стоји до Кључа, као западни зид долине Сане. Овде сврће западно и наслања се на источни обронак Вратнице горе Грмеча западно од Кључа.

Грмеч се подиже западно од Кључа са Црним врхом, који је уз Црвљивицу највећи брег целог краја. Ту постаје и чвор, од кога све висине на високом земљишту северно и северозападно излазе. Но пре но што о томе коју проговорим, морам онај простор између Грмеча и Црвљивице промотрити. Од обронка гране Црнога врха пружа се широка коса Шиша к Сани, и ту је на јужној страни велика пукотина од Срнетице дели, која је у једно источни излазак Бравског поља. Она стоји са Црвљивицом источно у свези и повлачи се као коса северозападно, и најпосле под различним именима подалеко северозападно од Петровца, где се коса у земљишту губи. И тако свршава Срнетица са Црвљивицом на јужнозападној страни Петровачко, а на североисточној страни са Грмечем Бравско поље.

Ниска једна коса, која од Грмеча северозападно иде, продужује се у истом правцу под именом Рисовац, а за тим Мосора и свршава се брегом Грабеж, североисточно од Бишћа. Са свим ниска

коса Рашиновци веже Мосору са Дулибом, која од Рипача од Уне југоисточно иде, и стоји с онижим висинама са Чуковском, а ова опет преко брегова јужно од Бјелаја са југозападним провалама Црвљевице у свези.

Од Грмеча иде још једна коса левом обалом Санице и спушта се североисточно. Према Саници свршава се врло стрмо.

Од Грмеча са подножја кланца Вратнице иде између извора Присјеке и Санице мала висина према Сани, која се незнатно источно и североисточно подиже. Она је јужно стрма, али источно или према Сани врло стрма и стеновита а према Саници се изравњује. Срнетица, Шајновац, Шиша, Грмеч, брегови дуж Сане, и источни брегови од Новога, као и они што Уну око Бишћа, а особито југоисточно прате, све је то шумом покривено.

Како се брегови даље северно састају, не могу казати, али да нема никакве знатне висине, то морам споменути.

С тим свршавамо гране и огранке североисточне размеђе водене.

Гране на северозападној страни размеђе водене.

1-ва Грана.

Ван сваке је сумње, да гране Дурмитора к Црној гори иду, али оне су ми исто тако не познате као и излазак оне гране, коју бих ја као прву описати хтео заједно с њеним продужењем, које ми је познато. Оно почиње од Војника у северном Никшићу. Војник се подиже, гледајући га

с југа, на два и по сахата северосеверозападно од Оногошта од кога се опет велика коса северозападно протеже најпре и то задуго, под именом Дуга, а после као Лебршник до четрнаест сахати. За тим се североисточно два сахата од Метоја — столица покрајине Гацке — северозападно у провали губи. То је висока гора, стеновита и више мање шумовита. Само је Лебршник гола стена. Обронци су у опште стрми, а често и проваласти. Западно и југозападно од подножја Лебршника пружа се мала и врло коса висока равница Пониква. Источно окружава равницу Гацко и повлачи се различно именована између Рашлетице и Колечке ријеке с једне стране, а с друге између горње Неретве све до два и по сахата североисточно од Невесиња, где се земљиште према источноме крају Авања, а тим и према доњем Језеру спушта. Обронак је према Колечкој ријеци и од чести према Рашлетици понајвише врло стрм.

Четири сахата југоисточно од Метоја пружа се од те горе једна коса, на којој је кула Крстац, и састаје се преко незнатне низе са Сомином, која саставља, повлачећи се северозападно, са споменутом косом и обронцима главне косе једну долину. Она се пружа северозападно, и дели је од равнице Гацке једна пречага, што од Поникве северозападном врху Сомине иде.

Југоисточно од Крсца излази Сомина југоисточно и састаје се са Утесом, који је опет с Дугом спојен. И тако Дуга, Утес, Сомина и споменута коса окружавају долину Голију. Њена

дужа осовина износи са севера к југу подруг сахата, а краћа један.

Утес је само урвина југозападног обронка Дуге, између којих се само узацка долина повлачи.

Сомина, што северозападним врхом равницу Гацко југоисточно ограничава, силази се југозападно у високо земљиште, у коме долина Требињштица пониче. Она се повлачи у малом луку и јужна тачка њена, то је као дубока пукотина према западу.

Сад представимо себи између поменуте низе, која равнице Никшића, Грахова и Привожића југозападно прошорава, и између дубоке пукотине даље Требињштице југозападно од Дуге као узвишено земљиште све до брегова Зубаца, и одавде даље низбрдицу западно као широку косу између мора и Требињштице долине, све до онога пута од Требиња до Дубровника, а југозападно стрму низбрдицу, те ћемо имати општи појам овога одсека. Само се по себи разуме, да сам ја то земљиште сматрао само као огранак Дуге. Овде не могу пропустити, да нешто интересно не споменем. Долину Кривожицу окружава висока коса, која од описаних већ земљишта к црногорским брдима иде. А тако је исто и са долином Требињштицом. Западно од споменутога пута од Требиња у Дубровник подиже се знатно Влаштица. Она се продужује северозападно између Шора и Требињштице и састаје се са северозападним висинама, а с тога је и долина Требињштица са свим затворена. У осталом то исто долази и у Херцеговини.

Зупци леже четири сахата југоисточно од Требиња. Од колевке долине Требињштице до Требиња су обронци на левој обали високи, стеновити и стрми. А тако је исто и десна обала све до Попова поља.

Између почетка долине Требињштице и северне горе стоји горе описано земљиште у истој таквој свези, која се далеко пружа и различито разграњава тако, да је без нацрта врло тешко лак преглед о томе дати, јербо заузима сав простор на левој обали Колечке реке и Неретве све до улива Брегаве. То би се могло као продужење пређашње и Требињштице долине сматрати. На њиховој северозападној страни подижу се велике косе и брегови. А то је тим теже описати, што се са карата никако не може ово земљиште схватити, шта више оне сметају још својом погрешношћу. Представимо себи једну линију од Љубице и јужно код Стоца к Брегави, то ће она југозападни део земљишта, који је мени не познат, одвојити. Остало земљиште познајем врло добро, па с тога могу и морам рећи, да се не могу доста начудити, како се може земљиште, код његова тако означеног карактера, и код тако јасних граница појединих делова, тако побркати. Карте и описи мора да су по казивању онаких путника написани, којима појмови земљишта и управљање још јасни не беху. А лако може бити, да се онај који је приповедао, и онај који је онога слушао, не разумеше. Да бих дакле познато ми земљиште описао како ваља, морам га најпре поделити.

Ја ћу додирнути и то земљиште, што се држи као не познато, јер сам га видео, са истока и севера и ако је из даље било.

Од свију карата, најбоља је Вајсова. Она се даје лако поправити, а после и с тога је најбоља, што није само „за време“ писана.

Као што већ споменусмо, долину Гацко ограничава југоисточно Сомина. На њеном западном крају подиже се Бјеласица и јужно Баба. Између ове и Сомине лежи слободна, коса, каменита низа, која се даље југозападно Корито зове.

Од Бјеласице иде северозападно једна коса са свим обалом Рашлетице и Колечке реке, зове се између ње и долине Шочиња Загомско брдо, и свршава се преко од северног краја Црвање, североисточно од Шочиња.

Од овога доста висока и дугачка коса иде од североисточнога краја равнице Неочиња кратка коса према југозападу и зове се Шњежина.

На југозападној страни исте равнице пружа се од Хргуда јужно-југоисточно према Шњежини доста висок и широк брег Трусина, и дели долину Дабар од споменуте равнице. Ова се долина зове на југоисточноме крају Жупа и ограничена је југозападно високим стенама и стрмим североисточним обронцима Кубаше.

Због сунца, које ми у онај пар незгодно стајаше, нисам могао целу Жупу, као ни даљи изглед северног обронка Кубаше прегледати. Ал' гледајући са врх западног обронка код Задома јужно, могла се између Шњежине и Трусине по-

велика низа видети, а преко ње колико је год око догледати могло, не беше нигде брега.

Из свега реченог види се, да западни обронак брега, који се од Шњежине повлачи, јужно иде, као и источна страна мало пре споменуте долине, да између тог обронка и источног краја Кубаше низа лежи, да је на тај начин равница Неочиње од Жупе, долина Дабра као и од равнице Љубиња једним брегом одељена, и да је по томе на југу све више нагнута долина.

Кубаш је доста висок брег. На северозападу је према Брегави до Стоца врло стрм и стеновит. Јужно је низбрдица коса и северозападном пругом Градине постаје просека, која се на североисточном подножју тога брега код Љубиња у равницу исто тако названу спушта, и кроз коју бујица Буковштак у равницу јури.

Јужноисточно спрам равнице Љубињске такођер је низбрдица Кубаш коса.

Јужноисточно од Љубиња и уједно као продужење Гранаде у истом правцу, подижу се два релативно висока брега Завала и Илија. Они иду и даље и ако не као коса, јужно. На источној страни њиховој дели их једна низа од поворке брежуљака, који су као продужење косе, што с источне стране равнице Љубиња јужнозападно иду под именом Неум, Јаворак, Грбеши, и Кличање на Требињштици. Североисточно иде онај низ брежуљака долини Љубомора, што од северозапада југоисточно или брегу Гљиви иде, према којој се и североисточни стрми обронак свршава.

Долина Требињштице почиње на шест сахата североисточно од Требиња и повлачи се све до тога места као дубока провала од стрмих и стеновитих обронака, која се код Требиња у долину шири. Два сахата западно од Требиња свраће она к северозападу и иде у том правцу још пуних осам сахата. Но десна обаля остаје увек висока, стеновита и врло стрма. По томе је напред споменуто земљиште на југу дубоком пукотином Требињштице стрмо ограничено. И само на северозападу иду од Кибаше и Градине гране јужнозападно с једне стране око Понора Требињштице к северозападној прузи Влаштице, с друге стране на левој обали Брегаве к Неретви и т. д. к мору.

Требиње лежи на подножју брега Гљиве, кога врх северно од места знатно надмаша високо земљиште. Западно од Гљиве лежи брег Иличање. Кад погледимо сад одсек у целини, кога источно од равнице Гацкога и од Кођечке реке, северно од Шњежине и од Кибаше, западно од Градине и даље на целој јужној страни Требињштица ограничава, то га с правом можемо назвати узвишеном равницом, која две низе има, од којих се једна северно у равницу Невесиње спушта, а друга је затворена долина Љубомир. Гледајући северно са врх Кличања, чисто се укочи око јединственим призором голих стена и нехотице ти се питање намеће: како могу овде људи живети? Окренеш ли се к југу с ужасом би одскочио натраг испред дубљине Требињштичке долине.

Не знам како да почнем, да опишем ово земљиште, које је с оним споменутим више извора Брегове спојено, јер по досадашњем начину не ће ми поћи за руком. С тога држим, да је најбоље, ако с главне тачке почнем, па ће се тако и свеза сама собом показати.

Тај део земљишта лежи јужно од Брегове, источно од равнице Невесиња и Неретве, која га чак до Брегове ограничава.

Јужно три сахата од Коњица подиже се спојена маса Борашница северно, и Обрљина јужно. Прва показује северне дубоке гудуре, из којих поток Неретва тече. На њеном северозападном обронку југозападно и не далеко од Хан Борке показује се друга гудура, која се у узану долину спушта и шири, а после једнога сахата сузи се као врата, свраће јужно и улази југоисточно у долину Неретве. Поток Језеро тече том дубоком просеком.

Између прво споменутог потока и Неретве с једне стране, а између језерова усека с друге стране, полази широка и висока коса Врабац или Враб од Борашнице источно. Њих дели до 800 корака висока равница с југа к северу. Та коса иде између Неретве и Језера јужно, те и свршава се у куту између воде и високе Височице.

Гора на јужној страни Језера зове се Влах.

Западно лежи високи, стрми и стеновити обронак, испод кога се зуб један све до савитка долине пружа. Тај исти обронак иде још и даље, јужно као Липета уз поток све до Неретве. Врх

Липета обронак јесте на подножју јужног обронка високе косе Обрљине, која је са Борашницом уједињена, и продужавајући се даље западно испуњава цео кут, који Неретва својим јужноисточним и западним коритом сачињава.

Јужни је обронак те косе које је врх зубастим стенама крунисан све до Зимскога поља — преко по друг сахата од врха Липете-обронка западно — го и стеновит. Од подножја и између Зимскога поља и Липете шири се гола и стеновита узвишена равница Батијевица јужно све до Чрвња, који као доста висока коса од запада источно иде, и својим јужним стрмим обронком равницу Невесиње северно ограничава.

Од западног дела гореспомenуте косе — од Обрљине — иде исто тако велика коса Порим, с почетка јужноисточно, а за тим пресеца се са оним првим, које је као почетак Зимскога поља. За тим се пружа јужно између Неретве и Батијевице све до северо-североистока од Мостара. Ту сврће на један пут као Вележ источно-јужноисточно и свршава се северозападно од Невесиња, преко од Чрвња, врло стрмо.

С јужне стране Порима полази кратка коса источно и свршава се у окруженом брегу Хрујиште на Зимском пољу преко од Батијевице.

Јужни обронак Вележ, то је одсек, који се као узвишена и стеновита равница јужно у врло стрмом обронку на северној страни равнице од Мостара свршава. Источно од Благаја дели га низина, која источно иде и код Невесиња почиње од Бишина.

Но обронци ових висина изузимајући североисточних на Пориму, врло су стрми. Врабац, Борашница, Влах, Липета, Порим и коса до Вележа све је то шумовито. Вележ је гола стеновита коса ка' оно Дебршник.

Овде бих имао још приметити: да је западна половина оне косе што од Борашнице западно у савитак Неретве улази, много ужа, него што ју на картама показују, и да је западни врх збиља много нижи. С тим добијају на картама скраћени јужни обронци Битовња, а особито Зеца и од чести Радуше свој природни облик. Са јужног краја Зеца могао бих врло добро брегове прегледати, да није било пода мном магле.

Јужно од споменуте линије, коју источно од Благаја спрам Невесиња једна низа означава, шири се по споменутим границама горовито земљиште са две различне површине. Источни, виши део дели опет једна линија, што од Благаја к Стоцу иде, од мањег западног дела од Дубраве и повлачећи се као јужноисточни наставак Подвележа даље, свршава се јужно код Стоца и даље североисточно према Брегави као Хргуд стрмо и стеновито. Од туда излази и горе споменута Трусина. Њен обронак стоји северозападно са обронком Бишине као западна граница равнице Невесиња у свези, само се јужнозападно од Љубовића спушта узана долина, кроз коју увек кад је кише поток тече. Западно почиње низбрдица према Дубрави, а за тим се на целом доста нагнутом земљишту само ниска коса види, која се један сахат западно од Стоца подиже

и северосеверозападно под именом Пјесевац, а касније Губавица к Буни повлачи, јер је на истој најугоднији пут од Стоца до Мостара.

Сви не споменути обронци тога земљишта према Буни, Неретви и Брегави јесу стрми и проваласти. Бишина и мали део Хргуда су шумовити. У Дубрави има нешто шуме, иначе су ониски растићи (дубрава) што и само име показује.

Хргуд и Кубаш спојени су једним понором на југозападној страни долине Добар, југозападно од Требесиња, које је у једно и почетак долине Брегаве. Западносеверозападно и око три сахата од Стоца стоји усамљен брег Прењ, са кога се већи делови Дубраве, а особито цело земљиште према југу прегледати може. Око шест сахата од Прења југозападно подиже се брег Жаба, што и сам обзор надмаша. Одатле се подиже помало земљиште североисточно, и северозападно земљиште или земљиште на левој обали Брегаве надмаша оно на десној обали, но врло незнатно. Све што год се догледати може, шума је закрилила.

Следујући размеђи воде северозападно, могу се тек код Битовња задржати. Одатле ступа кратка коса на десну обалу Трешњевара све до Неретве; но оно спада више обронцима.

Одавде па до Дубоког потока не познајем јужну низбрдицу, али не верујем да је онако кратка као што ју карте показују. Између Дубоког Поља, који југоисточно тече, и Неретвице (обе долазе од Зеца), која у први мах источно иде и с првим се

састаје, има кратак зуб Зеца са врло стрмим обронцима. Даље западно иде од Зеца између Неретвице, Бајне лучице, а за тим Праме све до Неретве велика широка и висока коса, која се на Неретви Крништица зове. Како још и даље изгледа, не могу казати, јербо је, као што рекох, све јужне дубљине густа магла обузела, и тек поједине стене високих гора провириваху на левој обали Неретве. Обронци према Неретвици и Бајној лучици необично су стрми.

Између Прозорског потока и Рама подиже се из обронка Радуше високо брдо Коливрат, које се западно врло стрмо спушта и дивну Раму источно окружава. Од туда постају јужнозападно од стеновите провале преко од исте такве провале на Магленици узацка врата, кроз која Рама из улега излази. Јужноисточно је мала низбрдица.

2-га Грана.

Читалац ће се уверити, да није баш лако означене брдине лепо све по реду описати, и поред оногa карактера целог земљишта. Оно је, као и пређашњи одсек, чудно стеновито, испрекрштано многим долинама и брдима, а често се састаје и с другим гранама, што од размеђе воде излазе. С тога ћемо овде још мање на ред пазити, али тим више у читаоца пажње и стрпљења молити, и особито још кад ни карте немамо, која би нам својом верношћу посао олакшала.—

Оно се протеже од размеђе воде између Раме источно и Шујице западно и уједно је јужноисточни

наставак високе Купресе. Међе овога земљишта ове су: источно Рама и даље Неретва, јужно Цетина и западно Шујица Мијацка и Студено врело.

Источно стоји дакле јужни обронак Равашнице преко Клапавице са североисточним подножјем Љубуше и Дашника у свези. Клапавица се свршава источно у дубоком просеку између Радуше и Дашника.

Љубуша ограничава својим северним обронком јужно равницу Равну а подиже се као висока коса на југозападном обронку Паклине, која северно са равницом Дувном граничи.

Североисточно се састаје Љубуша са Дашником који са Радушом повлачећи се источно, поменуту дубоку проваду чини; западно граничи му источни врло стрми обронак са Рамом.

Јужно се састаје Љубуша у врху са Дашником и са Враном, који се западно од Дувна као оштра степа подиже. Он се повлачи као висока коса источно, и свршава се према Неретви у стеновитом и стрмом обронку. Јужно од Врана повлачи се много нижи Либ, који код Сеонице на своме западном крају северно полази, те у том правцу као висока оштра и стеновита коса — прави Либ — северним својим зубом поменуту долину обухвата и источно је ограничава.

Два сахата источно од Сеонице састаје се источна пруга Либа са Јармом и Коњским.

Коњско је доста висока коса, што североисточно од Пробитна иде, и с Гвоздом се југоисточно састаје. Гвозд је западни део високе косе, која најпре као

Варда, а после као Чабуља растући источно иде. На Неретви сврће у правом куту к југу и спушта се знатно западно од Мостара према Заоници.

Заоница иде јужноисточно између Мостарског блата и Мостара, а њено продужење Њемачка брда опет североисточно од равнице Мостара, све до Неретве, преко од Буне. Од Њемачких брда повлачи се јужнозападном страном Мостарског блата мали обронак к ниској коси, која западном страном блата северозападно иде, јужно од Широког брега као Тртла западно, и свршава се идући истим правцем до три сахата под именом Мамичка брда, западно од Широког брега, где их кратко седло северно с једне стране са Кочерином, а с друге са Врањицом саставља. Коса се сама још наставља северно, иде између долина Посушја и Имоског. Код Вињана ступа на аустријску област.

Од Гвозда се подиже јужнозападно висока коса и састаје са Врањицом и Кочерином. Овај последњи полази источно у Мамичко поље, а тим се затвара убао Мостарско блато са свију страна.

Јужним обронком Варде постају две мале узвишене равнице, горњи и доњи Црнац, иначе су обронци изузимајући оних западних и јужноисточних од Блата, сви стрми.

Ја нисам северне обронке Коњскога, Гвозда, Варда, и Чабуља видео, но опет могу по поузданим изворима казати, да од тих обронака и јужнога од Врана, узана и дубока долина Дрежница постаје. Сад се морам Јарму повратити.

Он полази са северозападнога врха Коњскога

упоредо са Либом западно све до потока Студеног, и ту се на изворима тога састаје јужно са Црвљеницом. Црвљеница је ниска коса, која се јужно не далеко од Сеонице подиже, и јужно дуж Миљачке и Студеног врела иде. Ту се зове земљиште Навратци и спушта се према долини Посушју врло стрмо.

И тај обронак полази од Радована даље источно, и састаје се са мањим обронком поменуте Вранице. Земљиште, које је источно од Коњскога и Гвозда, северно од Јарма, западно од Миљачке и Студеног врела и јужно од долине Посушја ограничено, сачињава понајвише стеновиту и голу узвишену равницу. По Гвозду је дивна шума.

Туртла, и косе Кочерин, Врањиц, Радован, један део Врана и Дашник покривене су шумом; на Црнцу су саме стабљике, иначе се виде још шипрази и врло слабо дрва.

3-ћа Грана.

Ова се протеже од Виторога, где се све горе састају и од Црне Горе, те тако иде као висока стеновита коса Хрбине југоисточно, и ограничава североисточно равницу Гломајску, а с друге стране високу равницу Купреску. Југоисточно подиже се она огромно у Цинцери, коју кратка али висока североисточна коса са још вишим Маловaном саставља.

Одавде иде југоисточно ниска широка коса к Љубуши и Наклини, који равницу Купрес и Равно

југоисточно ограничавају. Спрам Сунца и равнице Дувна спуштају се она нагло.

Југоисточни обронак Цинцера и коса, што се Маловану пружа, спушта се такођер нагло спрам Сунца.

Јужни је обронак Цинцера одсек — Круг, од кога се ниска коса под истим именом источно Тусници повлачи. Северни обронак ове косе са оним споменутим сачињава голо, стеновито корито. Спрам Сунца код Мокроноге је врло стрм. Тушница је врло голем брег између равница Дувна и Лијевна, и на њему су са свију страна стрми обронци. С јужне је стране скопчан ниском, широком и стеновитом косом, која се даље јужно са својим западним обронком на низину Бушко блато, а с источним, северно од Цвитичког моста, на јужни део равнице Дувна спушта. Јужно га прекида стеновита низа, с тога се и зове јужнозападни крађи део Заведин. Источни део Кукавица, повлачи се десном обалом Студеног врела јужно и спушта се према Вињанима врло стрмо. Између извора Миљачке, која северно и потока Студеног врела што јужно тече, протеже се од ове косе један део Црљенцима. Тако постаје и свеза те гране с пређашњом, а убао Дувно затворен је с јужне стране.

Малован је шумовит; Тушница је тек од чести, а стеновита коса, што се јужно од ње пружа, обрасла је ниским дрвима и џбуновима. На Хрбинама виде се местимице џбунићи, иначе је свуда голо.

Још нам ваља као нијансу споменути пространу, стеновиту област, која се од Тушнице западно у

равницу Лијевно између вода Беловаче, Жабљака и Стуоба југозападно од Лијевно повлачи.

Од Шатора. као дела размеђе водене повлачи се висока на врху шумовита и стеновита коса јужно између равнице Гломај и Лијевна.

Од Шатора, иде северно још једна краћа ниска коса од прилике према обронку Црне Горе и између северног дела равнице Гломаја и Попа.

4-та Грана.

Четврта и последња грана почиње од Ујлице, састаје се југоисточно са Мрачајем и пружа се даље. Од овога се протеже југоисточно непрекидни ланац под именом Гњат, Троглав, Пролог, Висибаба, Стрмица и најпосле Каменшница, која се источно од Бушког блата одвећ стрмим стеновитим обронком свршава. Северни исто тако високи и стеновити обронак те косе, граничи целом својом дужином равницама Граховом и Лијевном. Сви су ови брегови шумовити, осим стеновитих места, само је јужни обронак Пролога према Бијелом Бријегу го. Остала ми је јужна област с леве обале Цетине непозната.

Ја сам у описивању гора у Херцеговини само на облик пазио, а облик површине, да не би једно исто два пут долазило, оставио сам на послетку.

Као што сам већ напред казао, Херцеговина је сва крас, и осим споменутих, ниских равница свуда стеновита. С тога су проласци врло ретки или тешки.

После описивања гора у опште, држим да је најзгодније појединим деловима, који су од њих окружени приступити. Они се по својим својствима зову убао, равница и котао. Јер моје је немеродавно мњење, да се само на тај начин, најпотпунији појам о површини добити може, који ће се доцније описом река и низа усавршити.

И колико је језик богат, ипак не може, тако рећи, ћудљивим правилима природе одолети. Тим хоћу да речем, да је реч убао, са обзиром на свој постанак пуно значајна, и да је њен појам више опширан, но да бих је без претходног опредељаја употребити могао, као што је лако увидети само из тога узрока, што се овде са свим о непознатом предмету говори. Не ћу нову реч ковати, ни досадашњој ново значење пришивати, него ћу је само у њену значењу овде ограничити, да се не бих помео. Ја ћу се њом послужити само онда, кад ми треба низу на води описати, која се с једног гледишта прегледати може, и која је више мање са свих страна бреговима окружена. Таквих има у Босни и у Херцеговини.

У Босни.

1-ви Убао.

Низа на Биоштици, што из Кнежине долази, и на Ступчаници сачињава први убао. Јужно од Олова почињући окружавају га обронци Курјаче, Ракове

ноге, Карауле, Озрена и Романија; источно га деле од Гласинаца Кнежине, северно је обронак на левој обали Дукавца, а на десној обали Дрињаче, према западној коси, од које се изданак као што је напред речено, југозападно са свим до Криваје протеже.

У угао између Ступчанице и Биоштице удази са истока ниска, шумовита коса са стрмим обронцима.

Цела је низа врло косо и стеновито земљиште, по коме су тамо амо џбунићи и ниска дрва израсла. Са више тачака може се прегледати, и протеже се са запада на исток до четири сахата.

Сматрајући са врх Озрена уједињене брегове Кнежине, чине се као више нагнута низа, што западно кроз стеновиту провалу пролазе, кроз коју једва Криваја тече, а источно се са Гласинцем, а јужно и северно с Кнежином спаја.

Смолин је, од прилике, виши од Романије, а Романија опет од Озрена.

2-ги Убао.

Други убао сачињава област извора велике Усоре.

Ја сам га гледао са врх Црнога врха, јужно од Тешња, дакле само из далека. И гледајући одатле изгледа као шкољка, у које је свршетак североисточно окренут. Западно, јужно и југоисточно окружавају га стеновитим гребеном круинсане горе у округ. Југоисточна је страна са Дубом виша од друге. Дубо има своје име од дубо-

ког снега, јер преко целе зиме лежи на њему снег. Коса, што источно убао окружава, у почетку је, т. ј. јужнозападно од паланке Нови шер — ниска, и после подиже се северно у Црном врху. И ако је зима била, ја сам с великим задовољством гледао лепу низу, која је на Вајсовој карти врло добро снимљена. По свој прилици биће, да ју је и он са Црнога врха проматрао.

3-ћи Убао.

Трећи убао заузима, и ако не баш са свим, средњу област реке Укрње с једним делом области Усоре.

Северно је ограничава Мотајица са својим огранцима, западно Даветина и Црни врх, јужно Скатавица, па онда коса што од запада источно иде, т. ј. од Укрње великој *Усори*, а најпосле обронци Црнога врха, до Тешња, источно изданак од Црнога врха до Усоре, и даље висине које се од леве обале поменуте реке западно код Добоја према северу до Дервенте повлаче, где после ка Укрњи ступају.

Као што већ споменусмо, највиши су Мотајица, Црни врх западно, Скатавица и северозападни део Црнога врха, западнојужнозападно од Тешња.

Цео овај убао испрекрштан је мањим већим косама које се с округлим бреговима, а од части и са врло широким земљиштем састају. С тога је земљиште понајвише неравно. Он је још и многим мањим потоцима пролокан, а местимице и шипразима, ниским дрвима и мањим шумарцима покривен.

И то би било чудо дивна околина, кад би је људи само знали уживати.

4-ти Убао.

Низу на Сани и Гомионици или око Приједора затвора северно Козарац и западна пруга, источно коса између Гомионице и Врбаса, јужно Берегемица и западно ниски брегови на левој обали Сане. Низбрдица назначених висина врло је мало коса, и губи се у равном делу Приједора и Тимара. Гледајући са висине северно од Приједора, подижу се јужни брегови, и обзор је ограничен тек даље јужно као косом, што се с истока западно повлачи, и преко које се још и Црвљивица подиже.

И то је као и пређашњи, диван предео, ал' још више измењен. А особито га је лепо погледати са брега између Бронзеног Мајдана и Бање Луке, с кога се и Берегемица, и изданци на десној обали Гомионице виде.

У Херцеговини.

1-ви Убао.

Овај убао обузима област речице Лештице. Северна граница до четир сахата дугачка, и источна до три сахата, сачињавају прав угао, према коме јужнозападне међе исто тако само са краћим краковима са југозапада полазе. На западу и југу сједињавају се.

Тај убао дели ред брегова у два дела, који с једне стране од Ртла, а с друге од доњег

Црнца полазе, и који се код Широкога брега на Лештици сретају.

Јужна је долина, која се од истока западно читав сахат шири, равна и слободна, и зове се Мостарско блато, јер се Лештица ту сваке године излива. Северни је део све до Мамичког поља на западу, од кога је један део — Поливa — обично сваке године преко јесени у води, каменит, стеновит, и са свим шипразима и ниским дрвима обрастао. Она није нигде са севера јужно од једнога сахата нижа.

И то земљиште није управо убао, него одвојена стеновита дубина, из које само испод земље Лештица тече. А ја сам је узео као убао за то, што је доста велика, а осим тога, што је различне земље. Оно је доста високо, јер од Буњског брда три сахата источно од Мостара, види се један део Језера северно од Завнице.

2-ги Убао.

Овај убао Рама, јединствен је. Као што већ пре рекосмо јужно га окружава Магленица, западно Дашник, а источно Коливрат, кога високи стеновити и врло стрми обронци са свим до земље допиру.

Северно га окружава Радуша са исто тако стрмим и стеновитим обронцима.

Југоисточно сачињавају стеновите провале Коливрата и Магленице излазак речице Раме. Цела ова четвороуголна просторија није већа од једнога сахата. Призора је дивна и усхитљива.

Тај убао са Прозором, то је горња Рама, а ниже реке до Неретве, то је доња Рама, о којој шематизам босанских калуђера вели: Ubique terribilibus rupibus et praecipitiis referta.

Сад прелазим на равнице, јер оних земаља, што их мало час описасмо, нема више. А оне што су на оне налик, или су равнице, или долине речне.

Равнице.

Све равнице, па и слободне неравне површине, изузимајући Посавине, зову се без разлике *поља*. Ја ћу праве равнице редом навести, а касније тек оне мање, и особито ћу оне, што долинама речним припадају, при описивању истих уплести, те ћемо тако и несносно опетовање избећи.

Наравно је, да нам ваља најпре о најпространијима говорити, а те су на Сави.

Посавина.

Под Посавином разуме се овде она низина на Сави, од Дрине к Босни, коју јужно изданци Мајевице, Ветрењака и нижих гора код Градачца ограничавају. Дужина са југоистока до североисточне границе износи осамнаест, а ширина три до четири сахата. Она је равна, и прошарана је само неким малим брежуљцима, што се као ниске косе провлаче, од којих је најзнаменитија она, што се Дубравом са запада источно пружа.

Посавина је била некад сва у густим шумама, којих је доцније нестало, и сад се само још у равницама Бељинске нахије врло прошаране од раз-

личитих дрва налазе. А местимице се налазе још и помање шуме, као у околини Жабра, Марковића поља, Поребрице и около Дубраве.

Земља је обично подводна, па кад Сава у вишво време излије, и кад потоци прелију, то је онда увек зло по комуникацију, а особито од Брчкога преко Вукшића у Шанэц.

Овај кратки опис написао сам по речима мога пријатеља, у кога се могу поуздати. На другога се нисам ослањао; а ја сам долазећи са Утес Тузле у Посавину, сам само пут од Зурика у Брчко прешао. —

Равницу Турске Градишке ограничава југоисточно Врбас, а западно коса Крњи. Она је осим два места, која су са свим обрасла, више слободна, чиста и зиратна, а местимице и не обделавана.

И сад се познаје још око обале Ровине по многим грдним, сухим и испуцалим храстовим стаблима, да је ту морала некад бити дивна растова шума.

Северно од Зворника шири се горе поменута равница између Дрине и Мајевице, и између два изданка — Вратоломије и Јасенице. — Њено ширење са севера на југ износи два сахата, а са истока на запад три сахата. Она је највише зиратна и зове се различно.

Мало више на Дрини окружавају јужно Јадар и северозападно обронци косе, што од Јадра Дрини иде, лепу равницу у виду троугла; дугачка је читав сахат и са свим је зиратна.

Поменута равница Гласинци — Глусинско поље

— пружа се између Романије и косе Гласинци, која са севера јужно иде, и широка је највише три четврти сахата. Она је после сваке јаке кише подводна, а на јужној страни буду нека места — Понори — и потопљена. Кад оде вода, а оно се лети земља окори озго, и не може човек преко прећи. Она се не обделава, али даје сваке године много сена.

И на североисточној страни Гласиначке косе протеже се једна равница од североистока југоисточно између села Ведрића и Кошутице, а постаје на обе стране све ужа. Између Кошутице и Ведрића није шира од 2500 корака.

Равница Сарајевско поље на Босни, лежи добар сахат од Сарајева. Њу ограничавају Игман, југоисточно обронци Трескавице и Озрена — Граховица — но северно ниски изданци брегова, источно Раковица.

Њена најјача дужина са истока западно износи два сахата, а она са севера јужно скоро три сахата. Она има четири изданка: прво јужни изданак, који између Трескавице и Игмана к Тагорју, даље Фочи или Невесињу иде; друго источни, који источно Миљацком долином у Сарајево иде; треће северни, у долини Босне, и четврто северозападни у долини Блажуја, а одавде к Мостару, Крешеву и Травнику.

Обронак је Игмана врло стрм, други нису тако стрми. —

Узвишена равница Подражнице пружа се са

јужноисточнога подножја Кука — југоисточно од Кључа — скоро три сахата јужно-јужноисточно. Њена је најјача ширина један сахат. Западно ју ограничава Димитор, јужно Лисина, источно обронак, што од Кука Варцарвакупу иде. Сви су ти обронци стрми.

Она је са југа северно подељена Лађавицом, која се код Кука спушта, а великом провалом у два дела подељена. Кук је највиши; Димитор и Лисина такођер су високи, а коса на североисточноі страни ниска је према онима, ал' само релативно, јер је цело земљиште узвишено.

Равница Петровац протеже се скоро шест сахата од северозапада југоисточно. Широка је од прилике од три четврти до два сахата. Њу ограничава југозападно Црвљивица, југоисточно од савезне косе, североисточно Србетица, Саповац и Рисовац, а северозападно стеновита ниска коса, што од Вртоваче к Бјелају иде.

По местима Бјелај, Петровац, Буковица и Дренић зове се и околина равнице, Бјелајско, Петровачко, Буковачко и Дренићко поље. Северозападни је део код Бјелаја и Вртоваче слободан, раван и само на подножју високих брегова обделан. Даље Петровцима је средњи део стеновит, и обрастао је ретким дрвима или шипразима. Југоисточно је од Петроваца поље чисто, а од равнице Буковице одељена је малим хумкама.

Југоисточни је део код Буковице и Дренића плодан, а друго је поље више стеновито и нема од Петроваца до Бјелаја нигде воде.

Купрес.

Под Купресом разуме се цело земљиште, које је познатим горама окружено, и то североисточно Клапавица, Равашница и даље до Виторога планине, јужно Цинцер и Малован, од овога у јужноисточноме правцу Паклина, и даље Љубуша до Клапавице.

О овима границама спомепуте равнице Купреса не може се нико посумњати, и ако сам ја само на јужноисточноме крају њихову био, то јест на Равном. А слободно о томе с тога говорим, што сам са северногa обронка Тушнице, Паклину, Малован, и Цинцер, а са Гломаја Хрбину на ведроме и чистоме дану гледао, и још се поред свега од зналаца известио.

Купрес је тако интересан предео, да никако не могу пропустити, а да не кажем оно што сам видео, тим пре, што још нико о томе, бар колико је мени познато, речи не рече.

Он се протеже од северозапада јужноисточно, или од Виторога к Љубуши до десет сахата, на северозападу широк је до четир сахата, а јужноисточно код Равног има од запада источно добар сахат.

Ниско а широко земљиште повлачи се као коса од размеђе водене на северу јужноисточно к Паклини, и дели Купрес у два неједнака дела, т. ј. у праву узвишену равницу Купрес, и у равницу Равно. Његову праву величину и облик његов не могу баш јасно назначити, јер се беше густа магла спустила. Но оволико је опет извесно: да је рав-

ница Купрес два сахата широка, и много већа од равнице Равнога; да преко ње два повелика потока теку, Мартвић и Милај, и да се ту више тако названи језера находи, која никад не усишу.

Од равнице Равнога видео сам само јужни део до 2000 корака од Љубуше северно. Од југа северно много је дужа равница, и нема нигде воде, осим нешто горских извора, и ако сам добро разумео, Купрес је са свим наг.

Цретс, Хрбина и Паклина подиже се врло мало над равницом Купресом, с тога држим, да је Г. Ами Буé висину Купреса омањио, кад је рекао, да је 2000 корака висока, а Сарајевско поље 1700 корака.

Равно се може назвати највишом равницом у Босни и Херцеговини. Обе су равнице потпуно затворене, и воде Купреске теку само испод земље.

Равница Гломаја, Гломајско поље, пружа се са северозапада југоисточно до девет сахата. Ширина јој је између једнога сахата и 1200 корака.

Њу ограничавају северно Црна Гора, североисточна коса, која се од Црне Горе и Хрбине источно од северног обронка Цинцера, и југозападно од Букве, и даље Старој стени повлачи. Даље ју ограничава још изданак Старе стене и Шатора. Осим обронка Црне Горе, онај је других брегова стеновит и врло стрм.

Равница се састоји из два дела различне површине. Северни је део каменито земљиште, и надмаша јужни са пуних шест хвата, и спушта се стрмо. Јужни део има равно земљиште, које се

само из близа може разазнати, и потпуно је затворен, а воде му се губе у земљи.

Равница Лијеванска, Лијеванско поље, ограничено је северозападно Лишком, североисточно Бобаром, Каменицом, Јадовником, Малешевцем, Шатором, Старетином, Букром и Кругом, источно ниским изданцима Лушнице и јужним продужењем, југозападно Мрачајем, Гњатом, Троглавом, Прологом, Стрмицом и Каменшницом, и то тако, да је са свих страна великим брдинама, а само с јужне стране Лијевна ниским окружена. Обронци су им, као што већ рекосмо, врло стрми.

Дужина је Лијевна према северозападу дванаест сахата, ширина је како где, а најшира је близу Лијевна, т. ј. око два сахата. У врху Шатора сужава се та равница, и дели се једним узвишеним земљиштем, што се тим теснацем повлачи, у два дела. Јужно од Лијевна дели узвишено земљиште, што од Тешнице Каменшници иде, Лијеванско поље од Бушког блата, које код Ержана на аустријској граници осам сахата од Лијевна — ниска коса прекида, те тако постају Лијеванско поље, Грахово, и Бушко блато, три убла. Њихова вода усише у њиховој области.

Велики део равнице — Лијеванског поља — потопљен је водом од јесени па до пролећа; па и кад су велике суше, опет је велики део, североисточно од Пролога, непролазна мочвара.

Иста је така и низа Бушко блато. Вода испре-

крашта пут тако, да се по беспутицама на обронцима тумарати мора. —

Равницу Дуванску — Дуванско поље — ограничавају северно Паклина, источно Љубуша, Либ, и Црљеница, западно Тушница и јужна коса, и јужна гора, што оцу са Црљеницом веже. Она се протеже са севера јужно четири сахата, а широка је два сахата. Од Тушнице иде источно широка, равна, али са свим ниска коса, на којој је Жупана, и равница према Сушици. Иначе је са свим равна и нага. Осим последњега места, нема нигде ни једнога дрвета, а појединe куће, или све у скупу изгледају на обиму равнице на подножју стрмих обронака као ластавичина гнезда.

Ја сам први пут видео ту земљу првих новембарских дана. Дани беху топли и ведри. И поред свега зеленила свога, и ванредне пластике, изгледаше она са наготиње своје и оних степовитих гора, што је окружавају, мртво, и не побуђује ни најмање осећања у човеку.

Два дана доцније покривао је исту земљу снег. Свуда се виђаше само снег и голе горе, а између њих је било врло тешко разазнати куће, што би само добри познавачи онога места могли. Други је утисак био хладнији од изненадне зиме. И Дувно је убао. Његова вода нестаје у једној чистој пећини на западу.

Равница Ракитна широка је једно по сахата хода на југозападноме подножју Коњскога, ограничена је југоисточно Гвоздом, и северозападно Јармом. Југозападно подиже се веома. И само

око југоисточнога краја равнице види се шума, друго је све паго. Северозападним делом равнице повлачи се са северозапада југоисточно више стеновитих брдина, које се из земље подижу. Поток један, који на истој равници истиче, усише недалеко на Коњскоме.

Равница Мостарска, Мостарско поље, ограничена је, као што већ рекосмо, северосевероисточно обронком Подвележа, југоисточно Буном, југозападно Немачким брдом, и северозападно код Мостара брегом Хумом. Са свим мали део тога је на десној обали Неретве.

Између Подвележа и Неретве повлачи се од Буне са свим ниска равна, зиратна коса, северозападно све до средине равнице, где се изједначава. Остали је део равнице каменито поље, а по њему су трнасти џбунови, Од Мостара до Благаја или Буне има два добра сахата, од Благаја до Немачких брда три четврти сахата, и то је највећа ширина равнице.

Као што пре споменусмо, обронци су сви стрми и Неретвом расцепљени.

Равница Љубиње је троугаоник од своја подруга сахата дужине, коју северозападно југоисточни Кубаш, југозападно Градина, а источно брегови, који се све више дижу, али које не познајем, ограничава. То је висока равница, коју свакога пљуска, бујица Буковштак потапа, која из усека између Кубаша и Градине, међу селом Љубињем у равницу утиче, јер вода нема куд да се излије.

Равница Невесиње пружа се са северосеверозапада јужно-јужноисточно скоро четири сахата, а широка је два сахата. Западно је ограничава Вележ, Подвележ, Бишина и Трусина, јужноисточно Шњежина, источно Заломска брда, а северно Црвањ. Обронци су врло стрми. Северни је део све до врх Невесиња са свим раван, а јужни је неједнак.

Северозападно од Невесиња између обронака Вележа и Црвња продужује се још нешто мало низа, за тим је узвишено, шумовито земљиште од Зимскога поља дели. Зимско је поље широка долина од својих 300 корака и почиње од усека између Обрљина и Порима, а иде између Обуљина и Рујижја источно, за тим између Рујижја и Батијевице јужно све до северног подножја Вележа.

Између источнога краја Црвња и севернога врха Жабовничког брда, јесте дубок каменит сурдук, који равницу Невесиња од једнога дела Перетве дели, до којег се од Невесиња за два и по сахата дођи може.

Равница Невесиње такођер је затворен убао, у коме оних поменутих вода нестаје. Тако на пример и Колечка река, која источно од Заломских брда западно тече, и у земљи се разлева, а за тим се опет западно указује и тако се дубоким својим коритом све до Понора на подножју Трусине продужује.

Низина Дабар, која је у почетку доласта, постаје процепом Хргуда северозападно од Требесиња, и ограничена је североисточно Трусином, јужно-

западно Хргудом и Куташом. Она је широка баш добра по сахата, а дужину и друга својства нисам могао дознати. По среди тече јужноисточно мали поток. Доцне у јесен преливена је та низа већином, и вода стоји обично све до пролећа. Обронци су јој врло стрми.

Равница Гадачка — Гадачко поље — дугачка је са северозапада к југоистоку три и по сахата, а широка је један и по сахат. Њу ограничавају североисточно Попиква, јужноисточно Сомина, западно Баба и Бјеласица. Њихови су обронци, изузимајући малога дела Поникве, врло стрми.

Између Сомине и Бабе је степовито земљиште врло мало над равницом узвишено, па с тога се и зове та низина Корито. Северозападно је равница нисвим земљиштем, које од Бјеласице к Поникви иде, од долине Рашлетице одељена, и као убао затворена, воде јој нестаје у једној пећини на подножју Рабе.

Хумка Гад*, раздваја долину од равнице, што од Крсца долази. По тој хумци морала се и земља тако назвати. На њој је морао некад дворац какав бити, али сад му нема ни спомена ни трага.

Равница Никшићка протеже се са севересевероистока јужно-јужнозападно добра два и по сахата. Њу раздваја једна коса, као заглавак што је, која се идући са југозапада југоисточно, знатно смањава, и то у два неједнака дела, тако, да је источни део једва 3000 корака, а западни више од једнога сахата широк. На североистоку равнице разграњава се источно Жупа, а колико се протеже, не могу назначити.

Северозападно састаје се равница са Горњим Пољем. Северно је равница, а доње Жупа Војником, Суковом и Ивањем ограничена. Западно обузима цело узвишено земљиште, које се од Војника јужнозападно пружа, и које се са споменутом косом западно од Брочанца састаје, а јужно се повлаче у малом луку обронци Црногорских гора.

Сви су ови обронци стрми, стеновити и густо обрасли.

Јужни део равнице на црногорској граници обично је зими у води.

Равница Никшићка је такођер потпун убао; вода јој истиче у Жупу, где је код Сливја у земљи нестаје.

Равница Граховска пружа се са североистока јужнозападно, а са северозападних гора спуштају се ниске косе на њу. На југоисточној страни нису баш тако високи брегови, али обронци су им стрми. Свуда је стење и камење и гдегде се тек види по које дрво, или џбун. О тој равници не знам ништа више, јер сам је само с једне тачке гледао.

Бравско је поље врло неравна долина између Срнетице и Сајновца јужно, а између Шиша и Грмеча северно. Широко је до 1800 корака, а дугачко три добра сахата од истока-југоистока, па до запада-северозапада. Свршава се источно у узаној и шумовитој гудури између Шиша и Срнетице. Бравско је поље било пашњак, па и сад још показују места краљевских овчара.

Рора лежи на подножју Шатора и ограничена је западно косом, између размеђе водене, Црне горе

и Шатора, северно Црном гором, источно косом, што од Шатора Црној гори иде. Широка је три четврти сахата, околни су брегови изузимајући Шатора ниски и наги.

Голију, источно од Крсца, описали смо још напред. Он је врло стрм и стеновит.

Реке са њиховим областима, долинама и прелазима.

У Босни и Херцеговини има река, које отичу, и види се да отичу; а има опет, које се у понорима и земљи губе, и испод земље теку. Ја ћу најпре оне прве описати, и то у истом реду, по коме сам и код гора поступио, а за тим ове друге; јер држим да ћемо тако и бољи и лакши преглед добити.

Сава.

У Саву утичу све друге реке, које са североисточне стране гора као размеђе водене, долазе. Она је највећа и толико позната, да би сувишно било, о њој још што говорити.

Дрина.

Дрина долази одмах за Савом. Испитујући дознао сам, да она постаје из три друге реке, које у њу утичу, и то из Таре, с којом се Пива, у коју опет Сућеса утиче, четири сахата више Фоче састаје.

Долине ових река, као и Дрине, све до Фоче, мора да су здраво дубоке, и често им је обала тако тесна, да ни кола не могу проћи.

Од Фоче до Вишеграда, где сам видео, тече Дрина североисточно, изузимајући долину до Устуколина, Горажда и Вишеграда, заиста узаном долином, која је врло стрмим и стеновитим обронцима опкољена.

Од Вишеграда па до утока Јадра нисам видео долину, само горе; Семећ продужавајући се даље, и Удра, који леву обалу ограничавају, засведочавају бар с те стране долинасту земљу, изузимајући може бити Сребрничке околине; но о томе не знам ништа више казати. Подаље од Вишеграда сужава се долина, а обронци су на левој обали врло стрми.

Ми смо већ споменули равницу на Дрини и Јадру. И ту се спуштају обронци онижих гора са свим на обалу, тако, да само живинче с теретом проћи може.

И тако иду они поред воде скоро читав сахат до северно од Зворника, који на изласку узане долине што се према Дрини повлачи, лежи.

Даље сам северно већ казао, како од Мајевице ниска коса Јасеница према Дрини иде, а више не могу ништа рећи, јер нисам ништа ни видео.

Дрина је код Фоче до 100 корака широка, код Горажда 130 код Вишеграда 220, а код Зворника 300.

Она је врло брза, а на дну јој је само камење, па с тога се до Љубовије и не може пловити, а не може се из истих узрока ни регулисати. Од Љубовије, која веже Босну са Србијом, тамо доле вода је дубока, па и ма колико да је брза, опет би могле по њој највеће лађе пловити.

Код Зворника сам видео турске лађе мање врсте.

Више Љубовије је дубљина како где. Близу Устуколина, био је један прелаз куда је само султан прешао са својом четом. За исто место, не зна се ништа више из ближе. Ниже моста код Вишеграда може се такођер кад није велика вода прегазити. Обични су прелази више Фоче, код Горажда и код Устуколина. На Дрини је само један мост код Вишеграда, један сахат више Фоче, а код Горажда се виде још каменити остатци једнога моста, који није давно био, а који би се опет лако могао подићи.

Дрински мост код Вишеграда је право вештачко дело, с тога заслужује, да га мало изближе посмотримо. Он је, као што ми људи приповедаху, још пре 280 и неколико година трошком Ахмед паше Соколовића сазидан. Дугачак је 220 корачаја, а широк је два и по хвата, а на среди до пет хвата висок. Седам га година зидаше. Пре зидања подигоше врло леп хан 80 корачаја дугачак, а 30 широк. Шест каменитих једноставних ступова држаху кров. Унаоколо на зидовима иђаше ходник из великих, каменитих плоча до 2 корака над земљом уздигнути, и на сваком мањем зиду беше по једна камина, у коима живеше. Продужујући се јужнозападно стоји опет једна зграда исте величине, то је кујна и магацин.

Но сад су то све развале. Само је мост остао у целости. Он лежи на једанаест сводова, који су из самих резаних коцака, а где се састављају, свуда

су оловом заливени. На десној обали ослоња се мост на два боја врло лепо подигнуту главу, а на левој обали може се тек у мост ући.

Зид се пружа још у правом куту на 200 корачаја горе, куда један поток тече.

У долини стоји мост још цео, али на страни брега разорила га је Дрина, кад је један пут прелила, и собом однела.

На сред моста на бреговитој страни подиже се више стуба као нека кула, и ту стајаше дрвена колибица за стоку.

О уливима Дрине на десној обали, могу толико само говорити, колико сам с улива видео.

Овамо спада Чаотина, (Мухамеданци изговарају Чахотина и оно х аспирирају). Она тече једном долином, која је три четврти сахата дугачка, а 300 до 400 корачаја широка. Иде с истока западно, и састављају је високи, стрми и наги обронци. Утиче у Фочу, па и у Дрину.

Има једна речица што сваке јаке кише прелива, и зове се Зла вода. И преко Чаотине води у Фочи неки стари, рђав дрвени мост. На десној обали Чаотине иде од Фоче пут у Чајнић.

Лим се улива три сахата више Вишеграда у Дрину преко од стеновита брда Заглава, и на југозападном подножју брега Бујака. Његово је корито као и Дринино, десет хвата дубоко, и стрмим стенама озидано.

Ржава долази са истока-југоистока из узацке стеновитим обронцима ограђене долине и утиче код Вишеграда у Дрину. У Вишеграду је дубока, а

више горе и још даље, може се и прегазити. Кад год је кишовито, расте она врло нагло, па с тога, један сахат од Вишеграда има мост преко ње, да би се тако и пошта не прекидала. Па и код Вишеграда има мост. Друге уливе Дрине на десној обали не познајем.

А међу побочним рекама Дрине на левој обали, морам једну пре свега споменути, и ако је нисам видео. То је Бистрица, која на Вајсовој карти под именом Илок долази. Она долази југоисточно од Загорја, и утиче три четврти сахата више Фоче.

Још има једна река Улог, која испод исто тако названог села истиче и југозападно к Неретви тече.

Колуна је поток, који из једне долине западно од Устуколина долази. Но њу смо у описивању брегова споменули.

Код Горажда утиче у Дрину један поток, који из горе Рањена долази, и југоисточно тече. Долина му је код Горажда до 300 корачаја широка, но сужава се горе. Брегови, што га окружавају, то су ниски изданци Рањена и Вражалићког брда. Он тече два добра сахата источно долином, за тим један сахат јужно и најпосле свраће на подножју Праћар-горе, југоисточно. Одавде па све до његова улива у Дрину нисам га могао видети. Она истиче из узане, стеновите, шумовите и дубоке гудуре, на по пута између Горажда и Вишеграда не далеко од малога села Међеда до 300 корачаја од улива.

И код Праће беше неки дрвени мост али за

време мога путовања у Декембру 1858, већ је тако опао, да су се једва пешаци усуђивали преко њега, а коњици су ишли преко реке.

Долина Праће код исто тако названога села је 800 корака широка и ниским изданцима Праће и Витез-горе затворена. Горе је према изворима све ужа.

Десном обалом тече Праћа, а из долине између горе Праће и Рањсена поток источно, који у долини широкој од 100 до 300 корака вијугајући као змија мочарна места оставља. С тога се и зове та долина Бара.

На левој обали утиче у Праћу други поток Грачница, који из Витез горе јужно долазећи код Хан-Подвитра добар сахат више Праће тече.

Као најглавнија река за Праћом долази Ракитница. Она почиње два и по сахата од Богатића (турски на картама Челеби Парар) и долази најпосле у праву долину Богатића, узаним и ниским изданком Кован-горе. Она се продужује јужно до Богатице, а овде сврће југоисточно, и свршава се на скоро опет у некој провали. Она се састаје два сахата више улива Праће у Дрину са оном реком, која је највише 15 корака широка; доста је плитка, али тече брзо и пуна је красног камења. Два каменита моста воде преко ње у Рогатицу.

Долина Ракитнице изненади човека својим лепим и дивним призором. С тога ћу се потрудити, да ју читаоцу ма и из далека представим.

Она се као што већ рекосмо, са севера јужно

пружа, а ограничена је источно обронцима Семећа и западно обронцима Кована, који су у опште стрми, и који се јужно и недалеко од Рогатице у полукругу опет састају.

Колико се год са врх Кована и Рогатице догледати може, дели се Ихал у два дела.

Северни је део, гледајући од Рогатице, степовито, испроваљивано и дивље брдо, са врло стрмим обронцима, између којих једна речица тече.

Јужни део има само једну нијансу, т. ј. од Дебелога се брда повлачи близу леве обале ниска коса, јужно све до југоистока од Рогатице, и саставља са западним обронком Семећа, дубоку и узану провалу, у коју мали поток Ракитница утиче.

Између те косе и источнога обронка Кована износи Ихал једва 2000 корачаја, а са севера к југу читав сахат.

А кад погледиш са Рогатице северно, онда се не можеш растати од дивна призора. И клима је блага. Ја сам туда пропутовао месеца Декембра. На западном Гласинцу и Ковану дувао је тих, хладан ветар с истока, па и ако није било снега, била је земља смрзла до 8″. Па опет је био пут блатан, и људи ораху. Ту се налази и римских новаца и израђених каменова.

Најпознатији и најближи улив Дрине је Јадар. Он се састоји из Студеног и Топлог Јадра. Први истиче код Залуквика на северозападној страни Краљевске Планине, и тече два сахата североисточно до Подгоре-хана, где се онда два сахата одавде код Заграђе с потоком Лукавцем састаје.

Даље иде источно до два сахата једном долином, која је 200 до 300 корака широка и шумовитим и стрмим обронцима опасана. Та иста долина, што се источно пружа, иде још један сахат даље; из ње долази Топли Јадар, који западно тече, и састаје се још у долини са Студеним, те тако заједно под именом Јадар иду у једну дољу на северу, која је 800 до 900 корака широка. Одавде полази источно, а одавде опет свраће на подножју источних брда к западу, почем је три четврти сахата у првоме правцу текао. Западно тече Јадар преко Нове Касабе, свега до 2000 корачаја, а вијугајући за тим малом неком долином, иде североисточно и спушта се у узацку гудурасту долину, коју високи, врло стрми, шумовити и стеновити обронци сачињавају, и која се у поменутом правцу још добра по сахата ниже Кушлата пружа, одакле Јадар на подножју северног обронка Удрца источно јури.

Јадар је мала речица, и може се у њеноме нормалном стању свуда, па и код Кушлата прегазити. Но кад су јаке кише, набуја брзо, и тад се без моста не може преко. С тога и има неки древени мост преко Студенога Јадра, не далеко од улива Топлога у Студени.

У старија времена беше и преко Нове Касабе неки камените мост, али се у пролеће године 1859 сруши, а сад су ради комуникације пометали саме греде на још тврде зидове. Ниже Кушлата на путу у Зворник може се Јадар прегазити, а близу његова улива има прелазак.

О Топломе Јадру не могах ништа више дознати, но што сам видео и овде испричао. Лукавац је поток, и долази из узане и врло дубоке долине на подножју североисточнога обронка Краљевске Планине и Сикире. Као што споменусмо, он се састаје код Подгоре-хана са Студеним Јадром. На левој обали утиче у Јадар његова највећа грана Дрипача. Она истиче два сахата западно-северозападно од Кладња, а спушта се у једну гудуру, која је високим, стрмим и стеновитим обронцима Стоборја и Мошуља опасана. Одавде иде северно до 2000 корака, а за тим источно између Братиловића и Градине. Одавде па до улива нисам видео долину, но судећи по горама, мора да је стешњена. Речица тече преко од Кушлата, где из неке гудуре стрмих обронака истиче.

Преко Дрипаче воде у Кладањ два дрвена моста, и у њу утичу два потока. Северно и близу Равња код Јадра тече један поточић од обронка к Дрини, и на њему су шест воденица.

Северно од Зворника тече такођер у Дрину са запада неки поток, преко кога каменити мост води.

Северно а један сахат од Зворника иде опет један поток оном лепом, поменутом низом. На њему нема моста, и ако тим путем и кола иду.

О уливима Дрине северу даље, не могу ништа више говорити, јер нисам ништа више ни видео.

Позната и најближа река Пиве је Сибоштица. Она истиче близу сеоца Висаре, из горе Мајевице, и тече северно између изданака те горе и села Пипера, где се врло узацка долина шири. Ту иде

западно, и поменутим правцем, а за тим узаном долином све до брега Пеђника, а за тим источно, све уз неке мале брдине.

Даље је не видех, али ипак стоји, да се идући северно, улива у Саву. То је мала речица, али кад је врло кишовито, она нарасте, и прелије сву долину, па се опет брзо сасуши.

У долини код Пипера састаје се Сибоштица са Пеђником, који долазећи са запада, добро по сахата узаном и стеновитом долином тече. Западно од Сибоштице па до Босне има више мањих река, које у Саву утичу, али ја не могу о њима говорити, јер их не видех.

Од њих је понајглавнија Тиња. Њени су извори у Мајевици и Ратиши, и утиче више Рајева Села у Саву.

Босна.

Босна извире на подножју Игмана на Сарајевском пољу из више извора, који се у једну реку сливају, и преко које је 2000 корака ниже 60 корака дугачак мост.

Она тече равњем вијугајући се североисточно до Двора, одавде северно ниже улива Вогаче, за тим северозападно до Вратник-хана, и добар сахат западно до Високога. Од Високога тече Босна лепом низом читав подруг сахата западно, за тим северно до улива Трстионице, а одавде северозападно до Какоња. Од Какоња подруг сахата западно, и северозападно читав сахат и четврт ниже Јенице и даље северно до Врандука. Ту се креће источно,

и иде даље у полукругу око зуба Ораовице горе, до Ораова поља. Одавде тече не кривудајући много североисточно до ниже Жепча, а одавде добра два сахата источно-североисточно до Завидовића, одакле опет исто тако право све до ниже Добоја северно иде. Ниже Добоја скреће она западно, а за тим јужноисточно од Которскога на један пут североисточно, и достиже тако код Шанца и до Саве.

Посмотримо сад састојке те долине.

Двор је само сеоце од неколико села на десној обали и североисточној страни равња Босне. Од Двора па до села Малешића на левој обали и преко од Влашкога брда, дакле у простору од два сахата, долина је стрмим обронцима високих и стрмих гора на десној обали и обронцима нижих брда на левој обали тако стешњена, да једва кола могу проћи.

Од Малешића па до Влашкога брда све до Хан-Вратника постаје доља широка, дивна и плодна низа, са лепим равницама на десној обали Босне и на левој Стабња.

Од Влашкога брда, — западни ниски изданак — иде уз реку ниска коса, која се близу Стабња на један пут свршава. Лепа равница између те косе и Босне широка је до 3000 корака.

Иза ове косе даље источно, иде Чемерна гора, надвисујући га, као Варешко брдо према северозападу и састаје се са Заруђем, које се југозападно повлачи, и са својим огранцима сав простор између Стабња и Трстионице све до Босне заузима. И тако постаје између споменуте косе, Чемерна и

Заруђа на горњем Стабњу низа. Ја јој не могу облик по ближе означити, јер сам је само с пута с десне обале Босне видео.

Дугачки обронак Заруђа, што се југоисточно од ове низе пружа, добро је обрађен и многим кућама насељен. Изузимајући њега сви су други шумовити.

Једно по сахата више Вратник-хана пружа се један изданак као неки насип десном обалом Стабња све до Босне и сачињава тако на равном земљишту нијансу. Између те узвишене десне обале Стабња и између оних споменутих ниских коса види се са обале Босне лепо, како се равно земљиште све до реке Заруђа пружа.

Од Малешића горе пружа се левом обалом Босне једна равница ка хану, која је једва 300 корака широка. Брегови што је опкољавају ниски су и шумовити. Предео је чудо диван.

Од Вратник-хана па до близу Високога је долина Босне опет сужена. Северни је обронак, т. ј. на десној обали, врло стрм и степовит.

Од Високога подруг сахата северозападно шири се долина опет у зелену низу, која је 5000—6000 корака широка, а већи део од тога лежи на левој обали. Обронци на десној обали нису тако високи, али опет доста стрми и шумовити, докле се они на левој обали осим брега на подножју Високога, у равницу спуштају.

С пута од Високога у Бусовачу види се између јужног и северног земљишта равна низбрдица, гледајући с брега јужно од Високога. Она је

врло плодна, и добро обрађена, а лепо ју је и погледати.

Даље долазе стрми обронци на десној обали са свим уз реку, и иду с њом тако све до Трстионице, но брегови на левој обали одступају у први мах од равња, а за тим прелазе са свим уз Босну и иду тако добра по сахата до Трстионице, и сачињавају тако с онима другим бреговима што су прекo од њих дубок и узан просек. Обронци су врло стрми и шумовити.

Од уласка Трстионице до Какња опет се шири долина. Као што је већ у описивању гора речено, полази десном обалом Трстионице од Тешева широка и равна коса југозападно, која се у углу између те речице и Босне са једним зубом свршава, кога су доста стрми и наги обронци као отесан зид, а између њихових рева и обале Босне повлачи се опет узацка пруга као ливада.

Између те косе и Осјеченика лежи такођер споменута низа. Њене јужне нианcе ступају са свим на обалу, и заузимају леву равницу. Да би се то још боље разумело, морамо напоменути, да Босна западно сврће, која је нешто северно текла, код сеоца Добоја на њеној левој обали, и тако иде чак више Какања.

На левој обали одмах ниже улива Трстионице престају оне ниске брдине у једној провали на Босни, за којом обронак до 800 корака широк од Босне одступа и тако лепу, чисту, зиратну раван сачињава. Она провала високе обале расплињава у северном делу равнице и оставља за со-

бом и Босном равне ливаде, и ту северно лежи Добој.

Од Какња на три четврти сахата више Зенице спуштају се високи шумовити и стеновити обронци врло стрмо, са свим на обалу реке, па долазећи из узацке долине, састају се Лашва и Босна.

Од краја те долине или узине иде Босна северозападно до Зенице, сврће западу, а одмах за тим северу и иде три четврти сахата, и даље западно савијајући мало сахат и четврт од Зенице. И та пруга дели низу Зенице у два неједнака дела.

Западни део Осјечника иде северно. Одавде иду, — а само их узана и врло дубока провала, кроз коју поменути поток тече, раставља, — обронци Вепра, обилазећи западно, к Босни. Ови обронци ограничавају на десној обали једну долину. Њен је јужни део зиратна земља, и врло мало нинансована, а северни је опет врло каменито земљиште, које се северно полако диже, а тим је и онако већ доста висока и стрма десна обала још виша, док се најпосле тако са стрмим обронцима Вепра не састави.

То исто каменито земљиште просеца један поток, који из поменуте провале између Осјечника и Вепра долази, те јужнозападно ниже моста код Зенице у Босну утиче.

Најшире је земљиште од подножја Осјечника до Босне и то добра по сахата.

На левој обали Босне, и преко од Осјечника је, као што смо већ споменули, Габер, коме на

северноме подножју Зеница лежи. Западно-северо-западно од овога нису висова брда, и губе се на равњу обале. Даље северно ступају опет обронци на савитку Босне, на обалу, и пристају уз вишу Горчевицу.

Од Зенице северозападно дуга је низа сахат и четврт, а широка око 4000 корака.

Овај је део плодан и добро обрађен, али изгледа доста жалосно. Али у красном оделу пролећа опет је леп, кад га од људи оделимо, јер су Турци већина становника, који не знају леп предео уживати, нити га дају уживати другоме.

Даље тече Босна читав сахат северно к Врандуку. Високи су обронци стеновити, шумовити и врло стрми, а на левој обали једва има пута за кола.

Од Врандука иде Босна до 850 корачаја источно, па онда око стеновита зуба, на коме је неки двор, од 600 до 700 корака северно. За тим савија опет источно-јужноисточно и заузима Ораовичин зуб на два сахата све до Ораова поља, где после мало по мало опет северозападно иде. Ни ту изузимајући мали део на десној обали, нема нигде равнице.

Тако је све до ниже Жепча.

Од почетка Ораова поља тече Босна, врло мало кривудајући по друг сахата источно североисточно, савија северо-североисточно, и добра по сахата више Жепча источно-североисточно и тако онда иде све до улива Криваје, два сахата ниже Жепча. Ораово се поље зове од чести равна и зиратна обала, која је различне ширине, а нигде није шира

од 1200 корачаја и која левом обалом Босне североисточно иде. Обронци, који је окружавају нису високи, само местимице стрми и здраво шумовити. Тако су исто и брегови, што дуж реке северо-североисточно иду, само шумовити и као код Хан-Голубиња, нешто обрађени. А река савија најпосле источно на подножју једнога брега, који је доста висок и на југу стрм, а с истока му се почиње равница Жепче.

Та се равница шири одавде на два сахата од Жепча источно-североисточно 2000 до 3000 корака, а ограничена је северно, као што рекосмо, ниском косом, која источно до Босне допире и њу чак до угла прати, кога Лешница с њом сачињава. Ова је врло лепа и источно од Жепча добро обделана.

Северно је пред Завидовићем долина опет сужена све до улива Лешнице. На десној су обали обронци са свим уз њу, до једнога дела ниже Маглаја, а левом се обалом повлачи од улива Лешнице широка раван, од 2000 корака, три четврти сахата у дуж, а добру четврт ниже Маглаја.

Више горе, скоро до улива Усоре нисам видео долину Босне, али по општем карактеру брдина, могло би се рећи, да сад на десној, сад на левој обали равнице има, и ако је то све у малом, и да су обронци само местимице уз обалу. А више улива Усоре стоје обронци са свим уз обалу, који нису толико ни високи, колико стрми, и остају тако све до улива Спрече преко од Добоја, а за тим иду и десном обалом реке, колико се с пута од Добоја у Которско догледати може.

Па и преко је на левој обали пред уливом Усоре узана обала. На левој обали Усоре спушта се један зуб са свим на Босну, а за њим се пружа до 2000 корака дугачка равница, а 800 корака широка, и на њеној северозападној страни лежи онижи брег Добој.

Од Добоја тече Босна северозападно све до долине, југоисточно од Которскога. И ту га прати левом обалом до 250 корака широка равница, као млади месец што је, која је опет стрмим и шумовитим обронцима ограничена. Они ступају са свим на обалу, и Босна свраће североисточно у оштром куту. Овде се на један пут долина шири на по сахата западно, и ограничена је с исте стране обронцима, који су североисточно све стрмији, долазећи реци све ближе.

Ови су брегови сви наги.

Даље одавде па до улива Босне, не могу ништа о долини говорити, јер је нисам видео.

Чини ми се, да не би требало труда пожалити ради лакшега прегледа само, те у кратко долину Босне, на ново прегледати.

Она почиње у равници Босне и зове се Пољана. — Сарајевско поље — спушта се код Двора у неку узацку долину, а после два сахата излази из ње код села Малешића у лепу низу на Мраку и Стабњу; за тим се опет стешњава између Вратника-хана и Високога, тече тихо дивном равницом Високога и сужена читав сахат све до Трстионице, види се у низини Каћња, после се пак не види, јер иде непролазним долом све до више Зенице. Остављајући

Зеницу, тече, влажећи само на ова места долину, са свим сужена, читаво по сахата више Жепча. Даље од Завидовића заслужују само долине код Маглаја, и југоисточно од Которскога, да се спомену, јер су друге долине, и ако не баш свуда, стешњене.

Само северно од Маглаја, тако један сахат, може се споменути једна равница на десној обали, него и то говорим само по чувењу.

Преко Босне има каменит мост у равницу Босне, а даље северно широк, дрвен мост само за теглећу стоку, Рађевска ћуприја.

Код Високога и код Зенице има такођер дрвених мостова преко реке, али не верујем, да се прелази с колима преко ње, поред све ширине њене, јер ако пређе само оптерећено марвинче, а мост се тако превије, да је страхота погледати.

И више Какња беше један још из старијих времена, каменити мост. Разорен је г. 1697. На обали виде се још зидови.

Прелазака има на више места, а споменути се могу више Какња, код Жепча, Завидовића, Маглаја и Добоја. Што се путова тиче, могу само о онима говорити, за које знам, као у равници Босне више Рађевске ћуприје, и ниже утока Трстионице и баш више поменуте провале. Разуме се, да то бива, само кад је вода тиха. Код улива Вогаче могло би се такођер за невољу прећи, али кад је вода мало већа, онда се не може.

Од Жепча долази Босном у Саву свакојака

грађа, а дотле може се и на слабијим лађама донети, али даље не верујем, јер је пуно стена и камења.

Уливи Босне на десној обали.

Жељезница долази из горе, која југоисточно равницу Босне ограничава, и тече тако северозападно и не далеко од Топлице — турски Илица —, која се неколико корачаја од обале у Босну спушта. Ниже Топлице има преко ње леп каменит мост.

Добра је постала из више потока, међу којима је Лукавац понајвећи. Они истичу из подножја западног обронка Требовића. Добра иде у почетку западно, а за тим северозападно у равницу и Босну, То је повећи поток, и на путу у Загорје — југозападно од Сарајева, има камените мост, а од Сарајева у Травник древни.

Миљацка је постала из јужне и северне Миљацке.

Јужна истиче између Витеза и Романије, до шест сахата хода од Сарајева, и тече два сахата западно као поток Паоштица. Овде се састаје са другим мањим потоцима и тако ојачана тече даље испод неког старог моста као Миљацка. Одмах из тога моста иде југозападно и спушта се близу села Баре у неку гудуру, која је стрмим обронцима Јаорине с једне стране, а с друге опет обронцима Каловитог брда и Клокочевика ограничена, из које се код Старог града, један сахат источно од Сарајева опет показује и где се са северном Миљацком састаје.

Долина Паоштице је јужно обронцима Витеза, а за тим Јаорине а северно оном ниском косом ограничена, која се са јужнозападног краја Романије западно ка Каловитим брдима повлачи.

У Пали је најшира и то 300 корачаја. Ниже моста код села Баре има нека подводна равница, па од туда се и село тако зове. Кад је велика вода, онда се њоме носе дрва у Сарајево.

Као што смо у описивању гора рекли, стоји између Озрена и северозападнога краја Романије нека коса што обоје веже. Из овога извире северна Миљацка код Кадина тела, два сахата северозападно од Мокрога, и тече тако јужно око 2500 корачаја од поменутог места, па с тога је често и Мокрањчицом зову. Горњи је део њен, па све до Мокрога шумовита раван, но јужни опет до јужних брегова чиста и равне ливаде, и највећа јој је ширина 3000 корачаја. За тим улази речица у стеновиту гудуру између Љадогоштина и Соколина, и јужно излази опет из ње и сврће на подножју Соколина западно па тече даље као неким каналом између Одаћеде и Клокочевника и најпосле пада у провале између обронака Клокочевника и Булога на 50 хвата у дубљину у другу Миљацку.

Одавде иду сливене као Миљацка неком узаном и дубоком долином западно, која је врло стрмим обронцима опасана, излази за тим из стеновите узине у долину Сарајевску, и дели ту варош у два неједнака дела, настављајући свој западни ток још читав сахат к Босни, где онда северозападно полази.

Долина Сарајевска ограничена је северно обронцима Годоње, Хума и Граховице, јужно обронцима Треберића и једном западном ниском косом. Широка је од прилике 3000 корачаја.

Северна је Миљацка много већа него јужна. На путу од Сарајева у Мокро има древни мост преко ње, а камените између Клокочевика и Одаћена. Но кад је мала вода може се и прегазити. У јесен, кад нарасте, плове дрва њом у Сарајево.

У северну Миљацку утиче поток Сињава, који источно тече и после својих 1800 корачаја у Миљацку утиче. На левој обали тече од Мокрога мали поточић у Миљацку, и њега ваља само с тога споменути, што пут у Мокро тако руши, да се с опасношћу иде и да се мораш бојати, да не западнеш у блато, или да се не угушиш или најпосле да ноге не изломиш на поквареној калдрми.

Преко праве Миљацке има камените мост на по пута између Старог града и Сарајева, и зове се Козија ћуприја. У самоме Сарајеву имају три лепа камените моста, и један древни на крају равнице од Босне.

У осталом Миљацка се може скоро свуда, кад је обична вода, прегазити.

Уливи Миљацке су на десној обали ови:

Биошка, извире подруг сахата североисточно од Сарајева у једној дољи, која западно почиње, између Годоњег Зуба — на коме је град Сарајево — и између Борија јужно скреће, те у том правцу управо до Миљацке иде. Обронак на источ-

ној страни града, као и онај на Борији врло је стрм и висок.

На путу из Сарајева у Мокро има на Бијошки лепа, каменита ћуприја.

Од тога потока иде канал Мастаница, који горњом долином у град иде, на коме и неколико воденица раде, и најпосле се у доњој вароши с другим потоком састаје.

У западној страни Сарајева утиче у Миљацку поток Кошева, који два сахата од града северозападно из неке узацке гудуре између Годоња и Пољане долази, и јужно-јужноисточно у узану долину тече, коју обронци Годоња и Кршарског сачињавају. У вароши има преко ње мост.

Не далеко изван вароши стајаху два каменита моста у два реда, од којих је један на левој обали од више година већ готово срушен.

Западно од Кошеве тече Поток Сушица, и само их ниска коса Кошарско брдо раставља. Отуда поста уливом њиховим на јужном подножју Пољане и на источноме Кобиље главе један сахат јужно-западно од Сарајева, голема река. Она тече у низу јужноисточно, а на подножју Горице, на крају Кошарског брда иде јужно к Миљацки.

И ту има на путу у Високо древени мост.

На левој обали и једним делом Сарајева, који на истој обали лежи, пада један поток са обронка Требића, на коме и воденица има и опет други један поток, који такође на обронку јужнозападно од Сарајева извире, тече западно-северозападно чак до Миљацке.

Најближи је улив Босне Вагача.

Она истиче у Озрену северно од Сарајева и излази из дубоке и узане гудуре између брегова Нахарова и Тиоваца код исто тако названога села, и тече нешто мало јужнозападно до Турбе, а одавде западно-северозападно к Босни. Код Турбе има преко ње неки опао мост.

Водача је поток; у њега утиче други неки поточић, што с југоистока између обронака Кобиље главе и Граховице долази.

Између села Вогаче и Турбе је долина мало шира, а под Турбом ужа; обронци су ниским дрвима обрасли.

Више горе утичу у Босну још два повећа потока, Љубишна и Мисача, из стрмих обронака Босне. Оба имају добре мостове. Толико знам о њима.

Између Влашког брда и Стабња тече од малог сеоца Мрака исто тако названи поток јужнозападно к Босни.

Стабњу сам видео само на њену извору. То је поток што својим дубоким коритом тече, а кад су јаче кише, он тако нарасте, да се не може прегазити, па опет нема моста. Као што људи кажу извори су Стабње у Варешким брдима, а тече кроз Вареш.

Код Вратник-хана тече са североистока мали поточић у Босну. Поточић Трстионица извире на источној страни високога Тешева а показује се опет код фрањцишканског манастира код Сутјеске, долазећи из узане дубоке долине, коју врло стрми и стеновити обронци Тешева и Реда сачињавају. Сврће за

тим ниже Сутјеске јужноисточно, а за тим јужнозападно и тече тако врло узаном долином у Босну. Околина је врло лепа.

Више Какња долазе из поменуте низе два потока, и теку јужно у Босну, и код Хана упада други опет. У јужном процепу Осечника тече јужно мали поток у Босну. А поток, што између Осечника и Вејара преко стеновита земљишта тече, и ниже моста код Зенице у Босну утиче, поменули смо већ.

На великом простору одавде до Криваје, обзирући се на земљиште има врло мало потока, што у Босну утичу. Путујући левом обалом нисам ни једнога видео, што најпосле код онакога земљишта ништа чудно није.

Криваја је постала из Ступчанице и Биоштице или Биострице, које се састају код Олова. Ступчаница извире на подножју обронка Карауле горе, између Стоборја и Смолина, и тече јужнозападно узаном и стеновитом долином између оне две поменуте косе. У њу се улива Грабовица, која са северосеверозапада долази, појављује се за тим јужно у низу Ораово поље, и иде још даље подножјем косе што се с истока западно између ње и Биоштице пружа, и најпосле се састаје на подножју Курјача код Олова са Биоштицом.

Ступчаница је кратка, али доста дубока, па с тога има јужно од Ораова поља мост. То ме је уједно довело у сумњу, с да ли нема Ступчаница у околини Олова поља источни улив који. Ја нисам могао са мало подаљег пута догледати, а нисам опет никога нашао, који би ми разјаснио.

Биострица извире у Кнежини и тече западно неким узаним и дубоким коритом, које је опет врло стрмим обронцима ограђено, а појављује се опет на 900 корака источно од Олова из једне дубине, коју обронци Курјачице и поменуте косе сачињавају, одакле опет све до улива у Ступчаницу управо западно испод подножја стрмога обронка Курјачице тече. На десној обали има нешто лепе равнице.

Одмах за тим, т. ј. иза онога места где се она са Ступчаницом састаје има мост; други је мост ниже а оба беху дрвена и врло рђава.

Биоштица је као и Ступчаница и кад су јаче кише а оне увек прелију, јер све воде са источне низе немају куд на другу страну но у њих.

На дну Биострице има олова, а у Олову — мало сеоце на стрмом обронку Курјаче, једва има двадесет кућа, — добива се олово.

Из горе јужноисточно од Олова теку више потока у Биострицу. Међу њима има један повећи, мислим да се Дубоштица зове. Овај тече са запада из шумовите долине на подножју северног обронка Карауле према истоку, и потапа код Хана лепе ливаде, а нестаје га мало ниже, ниже моста у некој дубљини.

Ступчаница и Биоштица заједно, зову се Криваја. Она тече до 300 корака западно. Даље је нисам видео, и знам само да два сахата ниже Жепча преко од Завидовића у Босну улази. Ако она одговара своме имену, онда мора да врло много кривуда.

Сирећа.

Да бисмо лакше описали ток ове реке, треба да назначимо њену пространу долину, ма и овлаш само. Она почиње три и по сахата југозападно од Зворника, а тече за тим западно све до Гостиља.

Северно ју ограничавају ниски изданци Мајевице, а даље западно Тузланска брда, јужно горе, што од Мошуља левом обалом Дрињаче иду, и југоисточним се крајем састају. Имена им нисам могао дознати. Западно сужавају долину на левој обали Гостиља брегови преко од Тузланских брда, и тако постаје горњим делом реке пет до шест сахата дугачак овал, који је најшири код Петровића до Милановаца и то подруг сахата. Јужно од Милановаца подиже се с истока западно мало по мало ниска коса Осмаци, која је до 3000 корака дугачка, а опада на један пут западно. Она је истина ниска, али са усамљености своје пада у очи. Западни је део доста чист, и само на јужном крају има нешто шуме, а на источноме крају види се тек гдегде по које дрво, иначе су сами шипрази, џбунови и ниска дрва, у опште је пак земљиште чисто.

Ниже улива Гостиља продужује се сужена долина — једва 1000 корака — колико сам год догледати могао.

Мислећи по оним бреговима, што је ограничавају, судим, да је још и даље широке равнице праве, све до доњега простора, који сам опет раз-

мотрити могао. Као што је већ познато Тузланска се брда повлаче до два сахата од Соли доње западно. Северни обронак јужне горе, што Коњуху припада, повлачи се такођер западно, а с њиме и долина Спреча. Ниже Тузланских брда сврће долина северозападно и још даље северо-северозападно све до Грачанице, где је северни брегови северо-северозападно ограничавају.

Ту је долина Спрече све до потока Смолуће североисточно ниским изданцима Мајевице и Ратиша као косама ограничена. Од Смолуће даље до Грачанице ограничена је онижим обронцима, који Ратишу припадају — и најпосле западним-северозападним обронком, што са десне обале Грачанице иде, као и обронцима северних брегова, који се од Грачанице читав сахат и четврт обали примичу и њоме све до утока иду. Јужнозападном страном ограничавају долину Спречу оне горе, које спуштајући се знатно северозападно од Коњуха иду, а за тим се као Озрина подижући опет северно повлаче, и најпосле својим ниским изданцима код Клокотнице са свим Спречи примичу.

Жао ми је што беше рђаво, кишовито време, кад сам ову лепу долину гледао. Па с тога и ако сам северну страну са висине јужно од Грачанице на ведрим данима разматрао, и са Црвенога брда цео јужни део прегледао, ипак изгледаше, а особито ово последње тако нешто магловито у даљини, да су се истина већи делови видели, али поједине честице не могоше се распознати, а пратиоци моји опет, на жалост, не беху ми ни од какве помоћи.

Но по томе не треба се сад посумњати о ономе, што сам до сад рекао, јер што јесте, то је све оштрим разматрањем и вецбањем у пресуђивању земљишта, па ма и у незгодним околностима, учињено и речено.

По томе је земљиште на десној обали све до обронака равно и само дрвима тамо амо испрекрштано и потоцима прошарано. Северни је део брега од Ораовице више на обема обалама са свим чист и раван.

На источној страни главне косе Озрине има других коса и зубова; низбрдица се спушта према реци, где се и нека онижа коса, спуштајући се постепено, на томе равњу пружа, која се опет северозападно стрмо свршава. Даље јужно цело је земљиште све до поменуте низбрдице пиансовано и од чести шумовито.

Код такога земљишта дакле, тешко је назначити ширину, но кад погледимо са ниских брегова на левој обали, онда може бити два и по до три сахата широко. Равница на десној обали широка је како где, од по па до три четврти сахата.

И овом долином, која те својим дивним погледом усхићава, и која је природом тако богато украшена, тече Спреча са многим мањим речицама, оживљавајући све. Она извире из оних гора, где се Мајевица са јужним горама састаје; око четири сахата југозападно од Зворника тече она из почетка северозападно, сврће за тим западно и иде тим правцем близу јужнога краја долине, све до Петроваца. За тим тече преко равнице Тузланскога

брда, вијуга на јужноме подножју његову и нестаје после улива Гостиља у њу, у удолитом теснацу.

Три сахата западно од Соли доње (Доња Тузла) — састаје се са Јалом и тече кривудајући на више места северозападно све до више Грачанице, где мало по мало западно-северозападно полази, до северни брдина допире, и даље подножјем му скоро западно к Босни тече, с којом се преко од Добоја састаје.

Код Клокотнице три сахата западно-северозападно од Грачанице ступају опет северни изданци Озрине са свим на реку и остају тако све до улива. А источно нестаје тих изданака по мало у чистоме равњу.

Спреча тече доста полако, и кад су суше, могао бих је на више места прегазити. Равница на десној обали често је мокра са многих речица, што у њу утичу, а кад је кишовито онда је већи део потопљен.

Преко Спрече има древени мост више улива Гостиља, и други опет западно од Грачанице, после има још прелазака на путу од Соли доње у Маглај или Завидовиће, које ваља споменути.

У Спречу се уливају многе речице на левој обали. Ја ћу само важније напоменути. Има их више одмах у почетку долине па до Петроваца, а са неких има и баруштина.

Вредно је споменути Глибоју, која у Мајевици близу Солубња а не далеко од Пожарнице извире, јужнозападно тече и пред уливом својим у долину

Спрече с Бановачким се потоком састаје, који са југозапада долази, и са Спречом се састаје. На уласку њеноме у равницу има неки врло рђав мост, али без њега богме не би могло ни бити, јер је обала подводна, а особито још кад је кишовито.

Најглавнија побочна река Спречи је Јала. Ова извире у Мајевици један сахат северно од Соли горње — горња Тузла —, а тече јужно кроз то место, и после три четврти сахата преко у неку долину, сврће на подножју Бановачких брда западно и иде тако кривудајући мало око јужнога краја Доње Соли к Спречи, коју после три сахата ниже поменутога села достиже.

Јала је речица, и може се изузимајући нешто мало више доње Соли свуда прегазити. Западна јој је долина широка од 400 до 1000 корака. Брегови, што је ограничавају ниски су, и само су Тузланска брда мало виша и стрма. Преко Јале има два моста у Горње Соли, а тако исто два код Доње Соли.

У Јалу се улива баш више Доње Соли поток Солина, који не далеко од Брешке у Мајевици извире и 400 до 600 корака широком долином јужноисточно тече. Један сахат пред Сољу утиче у њу опет један поток са североистока. Јала и Солина потопе увек већи део долине, кад год су кише.

Од доње Соли северозападно до Смолућа теку три потока јужнозападно, а да ли к Јали или Спречи, не могу казати, но толико опет знам, да се у кишовито време краћим путем од Смолућа к Соли иде. Поток Смолуће извире близу исто тако на-

званога села на североисточној страни Ратише, за тим кривудајући лепом долином, јужно, даље западно, где га неки брегови стешњавају и најпосле долази близу Добоштице из дубоке пукотине у равницу, где западно-јужнозападно до Спрече достиже. Код Смолућа има мост.

Прелазећи сад више потока долазим на Грачаницу.

Она извире северно од села, исто тако названога, код двора и села Сокола, тече јужно кроз Грачаницу а сврће ниже ње јужнозападно, и после по сахата долази до Спрече близу моста. У Грачаници има два моста.

На левој обали Спрече познајем само један улив, Гостиљ. Он извире у процепу Јаворника, добар сахат источно од Ноћајевића, тече западно, а сврће ниже Ноћајевића северно и достиже тако до Спрече, стешњен Матијевичком главом и Саворјем.

Код долине Спрече има преко мост, а иначе може се, изузимајући нека дубља места, прегазити. У њега утичу још два мала потока из Брлоза, који на његовој левој обали и на подножју Мосуља лежи.

Пре још, него што оставим област Спрече, морам нешто споменути. Као што се тамо говори, разуме се под Спречом не само река, него и цела долина, па се додаје још и место, да би се што јасније околина означила.

По горњој долини Спрече путовао сам од Зворника почетком Маја једнога дана врло лепога и

ведрога, а преноћио сам у Прњавцу. У вече се подиже врло јак и топал ветар са запада, и испуњаваше долину неким густим и облачним испарењем, да се не могаше прста видети. Прашине не беше, јер дан пре падаше у целој околини јака киша. Мој газда, неки стари Мухамеданац не могаше разјаснити ту појаву.

Уливи Босне на левој обали.

Блажуј извире на југозападноме подножју Бјелаштице близу Тарчина, тече под именом Зујевина северно лепом, местимице узаном долином, и свраће на северозападном крају Игмана источно, те називајући се од села Блажуја исто тако, иде североисточно у два огранка, и долази тако близу села Осјека у Босну.

Добар сахат више Блажуја има преко Зујевине мост.

Блажуј често прелива, кад су јаке кише, и то тако да мора комуникација тим путем са Сарајевом престати, и онда се иде увек од Раковице преко Црнотине и Раљевског моста. Али обично се може Блажуј прегазити, а и нема другога прелаза до једнога за пешаке.

Код села Блажуја утиче у ту речицу поток Раковица, који код исто тако званога села почиње, и идући један сахат југоисточно с више мањих потока се састаје, па с тога је од 300 до 700 корака широка долина на више места подводна и блатна.

Војница извире по Јукићу из малога језера на

врху Вранице горе као Драгача, тече источно кроз варош Војницу, а по сахата мало ниже састаје се са Дусином и зове се одавде Војница. Она иде даље источно кривудајући нешто мало, а сврће код Кисељака северно, и утиче код Високога управо у Босну.

Долину Драгаче нисам видео, а долина Војнице је све до брега Јеовице врло сужена и нема на десној обали никакве долине.

На левој обали, сахат од Кисељака, постаје долина чистија и прелази у спомепуто ниско земљиште.

Северно и не далеко од Кисељака улази Војница у неки стеновит теснац, састави се најпре с Лепеницом и тече подножјем западнога обронка, докле се западном обалом мала долина пружа са југоисточне стране, којом неки поток у Војницу тече.

Преко Драгаче има леп мост, баш више улива Дусине. За цело има мостова преко Драгаче, који и у варош Војницу воде, али ја сам био само у манастиру, а не у вароши, па с тога и не могу тврдити.

Преко Војнице има дрвени мост близу Кисељака, и опет један по сахата више Високога, којим се у помепуту долину и даље к Раљевском мосту иде. Около Кисељака ниже не може се она нигде прегазити, али горе свуда скоро, где само стрма десна обала допушта. По себи се разуме да ово не важи и за онда, кад су велике кише.

Дусина извире у горама, који још Битовњу при-

падају, и тече северно једном долином, коју обронци Инаћа и Битовња и Зец стешњавају.

Лепеницу састављају потоци из Иван-горе и Битовња, тече северозападно и свръе код Бан-брда западно, а сахат ниже код Кисељака северно, и састаје се за тим с Војницом.

Ја не познајем долину све до више Бан-брда, а овде се шири, па док речица на подножју северних брда застаје, иде десном обалом уз лепу равницу. Обале су све до више Кисељака високе, а дно им је каменито. Кад су јаче кише, она врло брзо набуја, а и иначе ниже Бан-брда не може се баш лако прегазити.

Преко Лепенице има код Бан-брда пут Крешева мост, па и више Кисељака. Ту утиче код Лепенице и поток Крешево. Он извире на подножју северпога обронка Вишевице у процепу, који две косе састављају, и који од споменутих брегова северно иде. Тече за тим северно све до манастира Крешева па онда источно један сахат, где се долина мало по мало шири, а у лепој низини почиње опет северно, и иде тако и даље између обронака изданака. Преко код Крешева има мост, а тако исто и код Вителака. Горња је долина код Крешева врло узана и дубока.

На левој обали утиче у Војницу само поток Млава. Он извире северозападно од Клоките и недалеко од Јеовца и утиче југоисточно у Војницу.

На северозападној страни Високога тече у Босну један поток, преко кога пут Какња камепити мост има.

Лашва извире у Караули гори, тече као повећи поток источно-југоисточно кроз Травник и источном страном Травника споменутом долином, из које се у лепу низу спушта, у којој се с Грмавницом састаје. За тим наставља свој ток старим правцем све до више Витеза, где североисточно скреће, те кривудајући ниским земљиштем даље иде и одмах ниже улива Козице у поменуту дубину улази.

Источно од споменуте косе пружа се јужно долина Грмавница. На источној страни њеној подиже се не толико висока, колико стеновита коса са свим на Лашву, и спушта се спрам ње врло стрмо.

На источној страни те косе и на десној обали Лашве, шири се од Витеза лепа и са свим чиста равница добар сахат са запада источно, и тако исто са севера јужно. Њу ограничавају горе, од којих се опет ниски изданци на североисточној страни између Лашве и Козице пружају.

Површина равнице је два до три хвата над Лашвом узвишена, а обала је врло стрма.

Левом се обалом повлачи, као што је познато, од источне провале Влашића источна коса, која се најпосле на Лашви и Босни под именом Губер свршава. У западном делу ове косе, где нисам могао доспети, има неки теснац, који се тек с пута од Травника дуж Лашве видети може, кад се на Бијелу дође. То је бујица, која у гори северно од Травника полази, поменутом долином југоисточно тече, и најпосле јужно, идући Лашви западни крај равнице сахат и четврт од Витеза, а источно од Травника достиже. Па као што се долина ниже

Травника шири, то сачињава земљиште, на левој обали и преко од стеновите косе на десној обали, Бигроугао, који северно обронци гора, а источно Бијела ограничавају и који се према Лашви врло стрмо свршава.

На левој обали иде покрај Бијеле јужно врло стрм низак обропак, који се на 60 корака од Лашве свршава, и кога се низбрдица јужноисточно према Лашви изравњује. Ово је земљиште понајвише шипразима и ниским дрвима обрасло, а на десној је обали и насељено.

Даље сам видео Лашву још нешто само са кратка пута од Бусоваче преко Губера у Зеницу.

Лашва је мала речица и може се скоро свуда прегазити. Код Травника има преко ње два моста, један дрвен а један каменит, а тако исто и ниже у низи код улива Грмавице. Године 1853 беше одмах ниже улива Бијеле јак дрвен мост. Пет година касније беше исто тако још тврд, и само га пешаци употребљаваху. Коњаници јахаше преко воде и то више моста, јер ту беше обала згодна за излазак.

О двама уливима Лашве, о Грмавици и Бијелој, не знам више него што мало пре казах. Преко Бијеле има идући из Травника у Витез мост, јер се без њега не би могло преко, како мало јача киша падне.

Други је улив Лашве поток Козица, који јужно од Бусоваче у гори извире и исто тако названом равницом северно тече, а за тим северо-северозападно к Лашви после подруг сахата од Бусоваче

долази. Код Бусоваче има мост, а на краћем путу одавде до Зенице може се и Лашва прегазити.

Цела равница Бусоваче сачињава т; угао, који је са северне стране отворен, и читаво подруг сахата дугачак.

У Козицу утиче поток Клокоти. Он извире на западној страни истога земљишта, а на источној страни извире му поток Млава, и тече узаном шумовитом долином западно, близу Бусоваче у Козицу.

Овде прелазим неколико малих потока. Исто тако прелазим и више поточића, који више Лашве у Босну утичу. А од главних, које нам ваља споменути, први је Љешница.

Она постаје из горских потока јужнозападно и северно од Паланке Нови-шер, код истога места, и тече лепом равницом источно-североисточно и утиче три четврти сахата више Маглаја у Босну. Баш пред њеним уливом сужава се долина, и има преко мост, јер врло брзо нарасте, кад је кишно.

Усору сам видео са три стране: код Тезлића, са правога пута од Тешња у Дервенту, и код њена улива, али свугде сам видео мало само, а од северних обронака Црнога врха нисам је ни могао од онога неравног и различно обраслога земљишта видети; но опет се толико зна да на западној страни споменутога шкољкастог убла извире, и с почетка источно, а за тим северно тече, и најпосле после по сахата јужно од Тезлића из некога теснаца у лепу низу долази. После тече северно три четврти сахата и обронком источних гора, за тим савија нешто

мало западно, и састављајући се с малом Усором нестаје је у неком теснацу.

Одавде тече савијајући много, североисточно неком узаном долином, и стешњена је после по сахата више Добоја врло стрмим обронцима. Она је местимице дубока, али већином се може прегазити, где само обала допушта.

На другоме путу у Добој и Дервенту има мост, баш пред изливом, а на путу између Сарајева и Брода нема моста и мора се газити, па и кола, која врло ретко туда пролазе, морају преко воде. Кад су јаке кише, онда се коњаници и пешаци превозе, ако не могу чекати да вода опадне.

На десној обали утичу у Усору три позната ми потока: први је, што западно узаном долином тече, која је северозападним изданцима Црнога врха постала, преко од јужне равнице Тезлићке.

Други иде северно, с првим упоредо, стеновитом пукотином, и тече баш више савитка Усоре, западно.

Трећи долази из Црнога врха, тече северно преко Тешња управо у Усору. Више Тешња постаје његовом дољом нијансована низина, а ниже Тешња широка од 300 до 600 корака. На источној страни има више узаних долина, којима потоци теку, кад су год јаке кише.

Жирају смо већ напред споменули.

Мала је Усора најзнатнија побочна река Усоре. Она извире у западном Прибинићу, а јужно од Клупе, тече нешто мало источно узаном долином, за тим јужноисточно, и на послетку добар сахат

источно до улива на североисточној страни Тезлићке низине.

На левој обали ступају онижи брегови са свим на обалу. Међу њима је и северозападно од Тезлића ниско, врло шумовито брдо — Градина. Градина се зове за то, јер људи говоре, да су Хрвати и Мађари имали шанчеве своје ту и да је двор некакав био.

Као што је познато из описа гора иде десном обалом југоисточно од Клупе са југа северно равна долина, коју источно ниска коса Борје, а западно брегови Липња ограничавају. Још има и један процеп, којим, кад је кишно, бујица јури.

Северни је део Борја низак, спушта се према малој Усори и обрастао је на источној страни ниским дрвима. Са источне стране њене теку два потока у Усору.

Код села Прибинића обе су обале ниске, дно стеновито, а десна је обала местимице подруг и два хвата висока и стрма.

Даље у низини југоисточно од Которскога утиче у Босну с југозападне стране један поток, а мало даље северно са северозападне стране Фоча.

Оба имају на путу од Которскога у Добој мост.

Најближа река Сави је Укрња. Она истиче код Шњеготине из неке узане долине коју шумовити обронци окружавају, тече нешто мало источном страном Борја, а за тим североисточно, састављајући се на западној страни Борја са потоком Шњеготином. Одавде иде североисточно, и сврће на североисточној страни брега Љубаче западно, па саставши

се у низи код Дрења са Вијачком, која са југозапада долази, иде опет североисточно. Тим правцем иде још читав сахат североисточно од Дервенте и тек онда савијајући нешто мало северо-северозападно к Сави тече.

Укрња је код Шњеготине поток, за тим речица, и може се свуда прегазити кад вода не нарасте. Код Дервенте има мост, али тај је тако лош, да је људима и с пуним колима милије воду газити. И на краћем путу од Дервенте у Брод може се више њена улива прегазити. У време мога путовања од Прњавора у Дервенту почеше баш мост зидати.

На десној обали утиче у Укрњу код Шњеготине Лукавац. Он долази с југа код Липља из узане долине на југоисточноме подножју брега Оптока, ту се састаје са једним поточићем, што с истока долази, а за тим га нестаје у узаној и дубокој провали. На подножју северозападнога обронка Оптока показује се опет, и тече 300 до 400 корака широком долином западно к Укрњи. На њему нема моста. Поток што Лукавцу тече, извире на западној страни Клупе, и тече западно до три четврти сахата узаном и подводном горском долином.

О другима уливима Укрња на десној обали не могу ништа говорити и ако има више, од којих сам неке и прешао. На некима има мостова.

Малу Укрњу не познајем баш ни мало. На левој је обали Шњеготина. Она извире на западној страни Борја; у њу утичу два потока, од којих један из југоисточне, а други из западне долине

Скатавице долази. На њему има једна воденица, а моста нема.

Даље је ниже Вајачка. Оня долази из Деветине, тече североисточно једном низом у узано и дубоко корито, и има на путу од Прњавора у Тешањ мост.

Врбас.

О Врбасу могу по своме разматрању само од Јајцета на ниже говорити, а горе по чувењу. Он извире на западној страни планине Зеца, а утичу у њ друге реке из Вранице и Радуше, и тече тако оснажена Горњим Скопљем — Горњи Вакуп, где северозападно полази, а после шест сахата ступа ниже Доњег Скопља код Вијенца у узану горску дољу, и иде тако северно до Бање Луке, где се онда долина шири. Три сахата ниже Бање Луке, докле кривудајући још северно иде, сврће североисточно, и утиче преко од Свињара у Саву.

Све до Горњег Скопља нема Врбас долине, него се само из стрмих обропака највиших босанских гора дубоке провале дижу. Баш више Горњег Скопља шири се долина између једнога до три сахата све до нижег Доњег Скопља. То је лепа долина и могла би много плоднија бити, кад би се обала Врбаса уредила. Обронци, што ту долину окружавају, стеновити су и различно обрасли, али нису врло стрми.

Код Вијенца излазе опет стеновити и стрми обронци са свим на подножје, и то тако, да се десном обалом у Јајце једва ићи може.

Од Јајца горе, један сахат више Бање Луке

десна је обала врло стеновита и стрма, и нема, колико сам с пута од Варцар-Вакупа у Бању Луку догледати могао, нигде долине. Добар сахат више Бање Луке долази Врбас из узане дубине, а на десној обали све до ниже горњег моста једва има нешто пута од обронака, где и обронак Осмача источно свրће.

Што се тиче земљишта на левој обали од Јајца па до горње провале, ту не знам ништа више казати, но што сам у опису гора о њему рекао.

Обронци на левој обали осим оне две узане пруге, које су до 100 корака широке, остају такођер сви уз обалу, и тек под доњом вароши свրћу западно. Одавде се северно па до јужних обронака источно Козаре до три сахата између Врбаса и западних гора пружа раван, која је на најужим местима — до 800 корака, ниским дрвима и шипразима обрасла. Одавде један сахат даље све до споменуте равнице Градишке пружају се ниски и шумовити источни обронци Козарца са свим на обалу.

На горњем Врбасу код Скопља има мост, али може се и прегазити. Код Јајца има два моста, један више улива Пливе, други на источној страни села ниже тврдиње. Тако исто има и преко Врбаса два древна моста, код Бање Луке на источној страни тврдиње и добар сахат хода више у ономе теснацу. Не знам, да ли се може гдегод Врбас ниже Јајца прегазити, но људи ме увераваху, да има једно по сахата ниже Бање Луке код воденице и одмах ниже улива Врбање, кад није вода велика, прелаз; а ту је сеоце Кумсале.

Врбас је брз, а дно му је пуно камења и понајвише стеновито. Ниже Бање Луке тече лакше. Не знам, да ли доле лађе плове, или би пловити могле, али више Бање Луке знам да се не може.

Уливи Врбаса на десној обали.

Поток Крезлук — а зове се просто и Ријека — извире на јужнозападној страни Карауле-горе, и тече узаном и дубоком долином северозападно к Врбасу, кога баш више горњег моста код Јајцета достиже. Близу горњега улива код хава има мост.

Речица Угар извире у Влашић-гори, и тече узаном, врло дубоком долином, коју врло стрми, шумовити и стеновити обронци сачињавају, најпре северозападно, а за тим западно у Врбас, што се са врх Скендервакупа врло добро видети може.

Пре десет година стајаше преко Угара неки дрвени мост на путу од Скендервакупа у Травник, али још онда беше жалостан и опао.

У Угар теку јужно и близу Скендер-Вакупа два незнатна потока Угрићи, који су по томе важни, што оба у врло дубоке провале западно теку, у западним врло стрмим обронцима, и што обични пут између Бање Луке и Травника преко њих иде.

Кад ми рекоше, да се овде мора спуштати, нисам могао веровати, док не спазих калдрму на противним бреговима. Пут иде управо доле и то у таким кратким и оштрим савитцима између стена, да се коњ с великом муком провлачи. Па и колико је ужасно, опет сам се наканио, доле оdjахати; и срећно се спустим.

Али то се може само на обученом босанском коњу предузети. Па опет је Омер-паша год. 1851 своју војску преко Угра и Угрића превео, што је без машинерије и великих сила немогуће. Он није имао наравно никаква противника, јер за такве се не могу босански мухамедански устаници држати, који су одмах у први мах заменили старо ратно делање са непримерним кавгањем, и који пашу толико пропустише, да му је после лако с њима било. За то имамо доказа у години 1831. и 1851.

Али поред свега тога, остаје свакоме то, који познаје Угар и Угриће, као чудно и велико дело. И свет не зна ништа о томе! Кад бих ја поред турске симпатије још и појетски ћеф некојих бечких листова, или баш ратно схватање и судбу војничких новина имао, слободно бих могао упоредити овај Омер-пашин прелазак са Ханибаловим и Наполеоновим преласком Алпа. Штета што поменути журнали, који наравно онда другу песму певаху, не издадоше дописника у главноме стану Омеровоме. И тако се мораде код велике смерности Омерове ратна и друга слава Турака у самом собом извиканом дивљаштву распудити, и његова сјајност не могаше преко средњега Дунава прећи. За оне, који ме познају, може чудно изгледати, што славу Омер-паше, и ако немоћном прозом, славим и узносим. Али ко је за славу, слава му! ја приповедам само оно, што јесте, јер слава је Омерова вечита у срцима хришћанских народа Босанских.

Ја се не ћу правдати за ово, што сам мало застранио у ствари; напротив ја се поносим, што сам

код толиких околности и осећање саслушао. А и то карактерише ствар.

И Угар има на левој обали незнатан али тим интереснији улив, јер он влажи пут, што обронком из Угрове долине иде, и тим га отештава.

На најтежим местима стоје мостови, какве само турски инжинери измислити могоше, а који се опет врло лако порушити могу.

Један се поток зове Козица, као и она коса, на којој се обронку он спушта, и тече у Угар по сахата више угарског моста.

Даље ниже тече од Скендер-Вакупа мали поточић горским просеком у Врбас. Најближи улив Врбаса је Врбања. И она извире у горама северно од Травника, и тече у горски процеп између две косе, од којих једна северозападно, десном обалом Угра, а друга западном страном извора Усоре северно иде. Најпосле се пружа лепом долином све до Котора, где северно, и код Челинаца западно свраће, и идући још једно по сахата ниже Бање Луке до Врбаса допире.

О горњој Врбањи не могу ништа говорити. Даље ниже тече речица на подножју западних брегова и десном обалом до подруг сахата, и шири се на 2500 корака широка лепа долина, која је источно стрмим обронцима ограничена. Северно од тога равња па све до преко више Челинаца допиру западни обронци Скатавице, делећи се најпосле у две косе, све до речице, према којој се врло стрмо спуштају. Ту савија речица источно, где се нека равница као језик пружа, која би и знаоце земљишта изненади-

ла. Са северне стране другога зуба до Јошавке, дакле преко Челинаца на левој обали, опет је земљиште равно. А од десне обале Јошавке па до по сахата западно, опет пристају врло стрми обронци са свим уз обалу, и иду скоро управо Врбасу, а Врбања се долином вијуга.

На левој су обали, дуж поменуте равнице обронци стрми све до Арапарског поља. То је равница између Осмаче и јужних брдина, у којој Котор лежи. Њена површина надвисује са два и по хвата равницу на десној обали, а и лева се обала врло стрмо спушта. Северно од Арапарског поља све до близу Челинаца остаје стрми источни обронак са свим уз обалу, и оставља, свраћући код Челинаца западно, с почетка малу равницу, и даље равно земљиште на левој обали, на којој је важно Влашко брдо, које се северозападно повлачи. Одмах више села Врбање шири се долина и широка је ниже, а баш пред улазом достиже 2500 корачаја.

Ту је са свим равно, и од часть мочарно. Близу утока су обале врло високе. Врбања је речица, и на много је места дубока, но може се у долини на десној обали на савитку к истоку на два места, и после опет код села Врбање прегазити. Не знам, да ли има гдегод горе мостова, а на путу од Бање Луке у Слатину, и даље у Прњавор има преко мост таки, да је милије коњаницима поред њега водом ићи.

У Врбању утиче десном обалом осим неколико малих поточића још и Јошавка. Она извире у исто тако званој околини, тече западно-јужнозападно,

и најпосле нешто источним подножјем Црнога врха југозападно, те тим правцем и до Врбање долази.

Даље ниже на путу од Слатине у Прњавор теку из лепе низе још неки поточићи више мање северозападно к Врбасу. Међу њима ваља један посеице споменути. Не знам како се зове, ако не буде Деретина, јер тече ниским и мочарним земљиштем, па и мост преко ње тако је лош, да се с муком прелази.

Уливи Врбаса на левој обали.

Пливу сам видео само од Језера до улива, а од горњега тока толико ми је тек познато, да на источној страни Црне горе код развалине некадашњег дворца Сокоца извире, североисточно тече и код Језера из низе излази. Код Језера има мало острво и одмах ниже језера, које се источно-североисточно до Јајцета пружа, и у неколико хвата дубоко корито Врбаса улива.

Обронци, што јужно језеро ограничавају високи су, стрми и шумовити, а и северни су високи и стрми, али су наги, и на сред земљишта има нека мочвара, а због ње опет уздуж мост.

Преко Пливе има мост код Језера и код Јајца, баш више улива.

Код Језера утиче у Пливу поток Јошава, који један сахат од оне косе извире, што од Варцар-Вакупа јужном страном Лисине источно иде, и даље до 300 корака широком и лепом долином југоисточно тече. Код Језера има на њему мостић.

Црна река извире на северозападној страни Варцар-Вакупа, тече туда источно, и даље к Врбасу. Код Варцара има мост.

На југозападној страни Бање Луке утиче у Врбас велики поток из стеновитих обронака.

Поток Црквина извире два сахата западно-северозападно од Бање Луке, и тече узаном долином, коју стрми обронци сачињавају, и најпосле кривудајући равњем иде к Бањој Луци и северно у Врбас.

Преко Црквине у Бању Луку има два моста, где у неку дубоку провалу тече.

Поток Драгочај извире три сахата северозападно од Бање Луке, и јужно од околине Ивањске, тече узаном, равном и лепом долином, за тим равњем и најпосле кривудајући подруг сахата северно од Бање Луке у Врбас. У горњој долини има због њега неколико мочарних места, па с тога има преко мост и ако је врло рђав. Али кад су кише он нарасте врло јако, па с тога има и пред уливом један мост, који такођер жалосно изгледаше.

О другим уливима Саве, који су мали и незнатни, до Уне, не могу говорити. Па и саму Уну видео сам само на прелазу код Дубице, Костајнице, Новога и Бишћа. Код Костајнице и Бишћа има и мост. Код Новога плове лађе. Преко од Јасеновца улива се у Саву.

Уливи Уне.

Уна има два главна улива, Унац и Сану.

Унац извире у Шатору, тече нешто мало северозападно, излази за тим на источној страни

Сајновца јужно од Луњеваче, из узане и дубоке провале, тече једно по сахата северно, и сврће на подножју Луњеваче северозападно. Ту се састаје са великим потоком Лесковцем, и улази у дубоку провалу, коју зуб Малешовац са обронком Луњеваче сачињава. Одавде тече опет у лепу долину Мокроногу, која се са североисточне стране Јадовника пружа. Одавде опет крај улива Височице у чисту долину Дрвар на североисточној страни Каменице, а мало ниже неким теснацем, где најпосле са северозападног правца скреће. Одавде па до улива — ниже развала манастира Рмање — нисам Унац видео.

Но чуо сам, да је долина врло узана, и да су стеновити обронци, а особито на десној обали пуни одсека. Крају између Унца на левој обали и Уне заузима Очигрија. Изузимајући оно мало простора и узане пруге код Мокроноге, стоје стрми обронци на десној обали са свим уз њу.

Споменуто брдо ограничавају северно Луњевача, западно ниски Граб, јужно Сајновац, и источно обронак Прекаје, од које се ниска, стеновита и ниским древима обрасла коса Орловача све до Унца пружа. На северној страни постаје равница, која се на подножју Луњеваче до Граба пружа. На јужној страни Орловаче има само мала, чиста равница на десној обали Унца. Он долази, као што смо рекли, са источне стране Сајновца из неке узане дубине, и исто тако са западне стране, коју Сајновац и Малешовац сачињавају, долази велики поток Лесковац, и тече северно близу подножја Граба.

Између Унца и Лесковца и западне пруге Орловаче подиже се ниска, кратка, нага и одвојена коса, опкољена чистим и равним земљиштем. Она се пружа са истока западно читав сахат, а са севера јужно само четврт сахата.

Долина Мокронога широка је до по сахата, и то добра по сахата, а постаје спуштањем североисточнога обронка Јадовника, која се од провале на Грабу полако оној на Вишњици повлачи.

Најјача ширина долине Дрвара је обично доњи Унац, добар сахат. Њу сачињавају североисточни обронци Каменице; на северозападној страни је хумовита, а на јужноисточној више равна и чиста, и пружа се до два сахата од Вишњице до пута ниже Дрвара.

Погледимо ли са врх Прекаја северозападно у долину Унца, то изгледа Орловача, Граб и Зуб на Височици као нианса између гора.

Преко Унца код Дрвара има дрвен мост. Ту се повлачи између Унца и дрварских брегова до 100 корака широка ливада, коју увек вода прелије, кад су год јаке кише, тако да се комуникација на мало прекине. На десној обали утиче у Унац мали поточић, који између Орловаче и Прекаја извире, и подножјем последњега тече.

На левој је обали Лесковац већ споменут.

Височица долази из тесне провале између Јадовника и Каменице, и тече даље до 100 корака у Унац.

Код Дрвара теку од обронака Каменице још неколико поточића, и на једноме од њих баш преко од моста има воденица.

Сана извирē у процепу између Црне Горе и Црвљивице северно све до Пријeдора, а одавде западно, где за тим код Новога у Уну утиче.

Њен је горњи део до Кључа, колико сам год са врх Кука догледати могао, источно Лисином, Димитаром и Куком, а западно обронцима Срнетице и Шиша ограничен.

Обронци су шумовити и врло стрми. Долина је неравна и различно обрасла. А призор је диван. Близу Велешева тече Сана са свим подножјем стрмог обронка Шише, и тако савијајући све до Кључа. Одатле иде десном обалом између Велешева и реке до 1500 корачаја широка пруга, коју по сахата ниже Велешева обронци окружавају, који опет мало по мало са свим на обалу долазе. За тим се сужава долина на 400 корака и Сана свраће на један пут испод развала некадашњег двора Кључа северно. Одавде тече као неком провалом читаво по сахата северно, и свраће на подножју косе Пламенице источно. Даље на североисточној страни Пламенице и на подножју високих и стрмих обронака источних брегова свраће северозападно, а одмах за тим северно. Толико сам могао видети са врх Кључа, и са других страна, а даље ми је све до више Пријeдора непознато.

На лепој и пространој низи Пријeдора познато је земљиште из описа гора. А овде ћу још само додати, да је прилично парче ниже Пријeдора на левој обали Сане високо и стрмо.

Од Пријeдора даље западно још је десна обала Сане подруг сахата отворено земљиште, а за тим

долази низак, али стеновит обронак скоро са свим на обалу, и иде реком јужнозападно све до запада од Чикоте, где на један пут западно полази, а река опет јужнозападно полази, и тек се кадгод мало по мало са западним крајем обронка састаје. И тако пресеца тај обронак шипразима обрасла раван.

Одавде су обронци све стрмији и виши, и иду тако све до долине Уне. На левој обали ниже Брезичана спуштају се брегови према Сани, а особито од Чикоте западно.

Но ту тече Сана сад подножјем јужних, не високих ал стрмих брегова, који су густом шумвцом обрасли све до читав сахат више Новога, и тим остаје сва долина на десној обали. Долина је широка између 200 до 300 корака.

Три четврти сахата ниже Новога шири се долина мало по мало и постаје тако лепа равница, коју Сана просеца. Она тече северно близу Новога.

Код Приједора постаје из Сане лепо острво, на коме је исто тако названи град. Сана је лепа река. Код Кључа има преко ње мост, и не може се нигде у тој околици прегазити.

Е да ли мост код Санскога места још постоји, и какав је — то не знам. У град Приједор води мост и с истока и са запада. Саном се више Приједора и плови.

На десној обали утиче у Сану Гомионица. Она извире два сахата западно од Добриње, и излази сахат јужнозападно од Бронзеног Мајдана из узане провале, а састаје се одмах западно с потоком

Стратинска. Северозападно кривуда до села исто тако названога, и сврће северозападно Мајданом. Одавде даље па скоро до њена улива, не познајем је. Најпосле тече западно, и утиче по сахата више Приједора у Сану.

Колико су мени познати јужни обронци горе Козаре, то спада њена доња долина к низи Приједора.

Преко Гомионице у Бронзени Мајдан има дрвени мост. Но она се може и ту, као и пред њеним изливом прегазити.

На десној обали утиче у Гомионицу више потока, али ја их не могу изближе описати, и ако сам од Бронзеног Мајдана у Бању Луку три прешао.

Врло неравно и различно обрасло земљиште није се могло прегледати, а мој пратилац Арнаутин чини ми се, да није имао појма о природним лепотама и земљиштима, да би ми могао у том случају помоћи.

Од јужних обронака горе Козаре теку такођер неки потоци к Сани, међу њима и Козарац, који исто тако названим местом јужнозападно ка Гомионици тече. Кад су јаче кише онда теку споменутим проваламa јужних низбрдица Козаре исто толико бујица. Ја сам их седамнаест набројао, и ако се неварам има само преко две моста.

На левој обали утиче у Гомионицу споменути поток Стратинска. Он извире у Берегемици, и тече источно 200 до 400 корака широком долином у Гомионицу.

Још један поток утиче у Сану, онај, што са

северне стране Пријєдора од села Черега долази. Он тече и самим селом, а дубок је тако, да се тешко може на коњу прећи.

Западно од Брезичана утиче такођер у Сану један поток, и ваља га у толико само споменути, што је доње земљиште мочарно, па с тога и мост има.

Даље западно од прилике на по пута од Пријєдора у Нови утиче у Сану, која је доста дубока и четири хвата широка, велики поток, који опет из неке узане долине са севера долази. На њему је врло рђав мост, и ако је већ толико њих однео, кад год падне мало јача киша.

Међу рекама, које се у Сану уливају познајем само Присјеку. Она извире у просеку Шише и обронка Вратнице, и тече подножјем Шише код Кључа у Сану. То је поток и има код Кључа мост.

О Санци не могу говорити, јер је нисам видео. Али међу тим држим, да ми ваља споменути оно, што о обронку Вратнице знам. Саница извире на североисточноме подножју Црнога врха, и тече југоисточним подножјем косе, која североисточно од Црнога врха полази и све југоисточно земљиште заузима. Она је за цело много краћа, но што се на картама показује.

Тако исто о Јапри могу само то казати, да сам је пред уливом на два сахата више Новога видео, а нисам чуо, да споменутим земљиштем дубоко тече.

Други мањи улив Уне је поток Кнежица. Она извире на северној страни са свим ниске косе, која

Кнеж-поље од низе Пријєдора дели, тече с почетка северозападно, за тим северно на Кнеж-поље, и даље између северних брегова. Она утиче више Дубице.

И то су реке на североисточној страни главне размеђе водене. Још нам ваља оне споменути, које немају свога правог тока, нестајући у земљи.

По овоме реду, по коме смо и напред поступали, долазе најпре оне у пределу Гласиначком.

Као што већ у спису гора споменусмо, иде источном страном Романије низа према равници Гласинцима. Ту кривуда мали поточић од северногa обронка јужно, а усише у земљи. Нешто даље источно, а близу хана код Мошеје извиру више извора, и сви су за пиће, и одмах мало ниже већ усишу.

Даље и североисточно од поменутога хана и у равници Гласинаца извире из стена врло добар и јак извор, који као поток јужноисточно отиче, и с Решетницом се састаје. Она долази са северозапада као поток, и има близу споменутога извора мост, а за тим мало ниже усише.

Код Мачковице извире поток Лехота, тече до 800 корака широком долином, четврт сахата западно, а за тим свpће јужнозападно, и кривудајући узаном шумовитом долином, долази источно од Кошутице у равницу, у којој се после 1500 корачаја свршава.

Поток Добриња, пет сахата јужнозападно од Бање Луке извире јужно од села исто тако назва-

нога, тече северно кроз то село и нестаје га мало ниже у земљи. Поточић Плазај извире по сахата источно од Добриње на западној страни севернога обронка Луњевца, тече источно подножјем истога и нестаје га опет у земљи.

Речица Чађавица долази из Лисине код Подражнице, тече северно високом исто тако названом равницом, и нестаје опет на југоисточноме подножју Кука.

На путу од Кључа у Варцар-Вакуп има преко ње древен мост.

На југоисточној страни равнице од Петровца код Биковице тече један поток подножјем ниске косе Црвљивице северозападно, а усише такођер, не знам само да ли напред где, или код Петровца, али знам да на западној страни Петровца нека стајаћа вода има, која не долази ни са запада ни са севера.

Реке на југо-западној страни главне размеђе водене.

На југозападној страни главне размеђе водене има само једна река, што јадранскоме мору тече, и то Неретва.

Неретва.

Ову сам реку видео само код Коњица, и четири до пет сахата више и ниже Мостара. С тога могу о њој само у толико говорити колико сам је видео, јамчећи да је тако сам собом, а о даљем по извештајима других. О горњем току дакле све до Коњица могу само тако говорити, даље све до

западне стране Порима, где се река указује, о томе ћу говорити по моме општем разматрању, јер и ако ми не допушташе густа магла са јужнога краја Зеца највећи део те просторије прегледати, ипак сам могао више врхова и гребена горских, што се изнад магле дигоше, на обема обалама видети.

О целоме доњем току Неретве тако су извештаји замршени, да их нисам могао ни употребити, али из свега се видело, да не би баш тешко било десном обалом пут оправити.

И тако дакле почиње Неретва северо-северозападно, два добра сахата од Гацкога, близу северозападне провале Лебршника.

Даље северозападно одмиче се она два добра сахата од Невесиња. Најпосле тече поток Језеро, почињући од малога Језера, здраво кривудајући два добра сахата, у Неретву. Знам да се то време не може баш математички узети, али опет ни диференција од по сахата и нешто више не отештава посао, и није велика погрешка, кад узмемо, да никаквих геометријских средстава не имадох.

Даље држим, да Неретва од почетка па до источнога обронка Црвање северозападно, одавде крај источне стране Височице северно, и даље подножјем североисточнога обронка Враница северозападно до Коњица тече. Одавде се повлачи јужнозападно, и нестаје брзо испред очију. А судећи по горама могла би још прилично тим правцем ићи, и онда западно поћи, великом и чистом долином.

Под слободном чистом долином не разумева се

овде равна долина, што ја ни видео нисам, него само горња долина, која је много већа од оне код Коњица, која је врло сужена.

Преко од северних обронака Врана свр̂ће Неретва јужнозападно. За тим између североисточних обронака Чабуље и јужнозападних Обрљина, и од Порима западно повучене косе, јужноисточно. Тим правцем иде три добра сахата више Мостара из онога теснаца у долину. Овде тече подножјем стрмих обронака западних брегова јужнозападно, свр̂ће три четврти сахата од Мостара у правом куту јужноисточно, тече тако кроз споменуту варош, а после два сахата иде оним равњем. Најпосле утиче код Буне у ону узану долину, и свр̂ће између немачких брда и Губавице јужно-јужнозападно.

Од Подпорим-хана, три сахата више Мостара пружа се левом обалом читав сахат, а три четврти сахата источно између Порима и Витеза лепа равница.

Ниже ње и пред савитком реке југоистоку, шири се долина на обема обалама у ширину добра по сахата. Она се пружа јужноисточно сужавајући се тако, да у сред вароши само један ред кућа на левој обали стоји.

Ниже вароши почиње описана равница.

Од Буне два сахата горе има на десној обали доста простора за леп и простран друм, али на левој обали стоје обронци, изузимајући мале и лепе равнице код манастира Житомишљића, са свим уз обалу.

Неретва је велика река, и колико је мени познато, не може се нигде прегазити, јер и на путу од Невесиња у Загорје, дакле близу извора њенога, има већ уредан превоз.

Код Коњица је она преко 100 корака широка, и ту има врло леп каменит мост. Хришћани тврде, да је он још у десетоме веку краљем Хвалимиром подигнут, а Турци опет приповедају, да је то скромно дело Хисећи-аге, мудира Коњичког, који га је пре 186 година својим трошком сазидао. Он се родио у Благају, два сахата од Мостара, и добије поред милости султанове у Цариграду, и силно благо, постане мудиром Коњичким.

Други мост опет води преко Неретве у Мостар. То је збиља дивно вештачко дело. На два ступца на обалама стоји лук и то тако слаб, да се човек мора дивити. Он је десет хвати дугачак, а висок је још више. Камење је с математичком точношћу изрезано и једно с другим привезано. На оба краја стоје куле. Кажу, да је овај мост још од старих Римљана. Али међу тим су Турци натписом једним себи присвојили ту част и славу.

Других мостова нема на Неретви. Али неколико сахата ниже Мостара корито јој је степовито и подземно, т. ј. већина воде тече испод камења, које је она пролокала, тако да се на једноме месту више Мостара кад вода опадне једним скоком може прећи, но доле за то опет она тече.

Она је брза. А да ли се више Метковића по њој плови или пловити може, то не знам.

Од улива на десној обали споменуо сам Улог само по чувењу.

Трешњевача је састављена из различних улива из Иван-горе и Битовња. То је мало повећи поток, тече узаном долином и дубоким коритом јужно-источно, а одмах ниже моста код Коњица утиче у Неретву.

Даље западно утичу у Неретву више потока, као Дубоки поток, Неретвица, Бајна Лучица; па онда опет један повећи поток — ја му не знам имена — источно близу Прозора, Прозорски поток и Рама. Те сам потоке видео или на горњем току њиховоме, као Дубоки поток и Бајну Лучицу, или баш на њиховоме извору и то све остале. Дакле толико могу само о њима говорити, али држим да не би излишно било и о опоме говорити, што сам туда чуо.

Дубоки поток тече тамо, где сам га прешао, јужно-јужноисточно, здраво дубоком долином, коју стрми обронци сачињавају. На њему има мост. Извештаји кажу, а тако ће и бити, да у Зецу извире, и одмах мало ниже с Неретвицом се састаје. То потврђује и моје мишљење, јер Неретвица, Мала Неретва, састављена је из потока што из Зеца долазе. Неретвица тече источно, а саставши се са Дубоким потоком, иде још добра четири сахата до Неретве.

Бајна Лучица извире у горама, које Зец с Радушом састављају. Она тече јужноисточно мислио бих онаком истом долином као Дубоки поток. Има

мост. По казивању улива се она у Раму два сахата више улива Дубокога потока у Неретву.

Онај велики поток, што му ја не знам имена, слива се у једној дољи између Узде и Прозора, коју брдо, што од Радуше јужно полази, сужава, и која на један пут јужно полази. По земљишту мислим, да се састаје са оним потоком, што кроз Прозор иде и Рами тече.

Прозорски поток извире сахат северозападно од Прозора источном страном између Радуше и Коловрата. Тече јужноисточно кроз Прозор, где га ниже у дубокој долини нестаје.

Рама извире у дубоком процепу између Радуше и Дашника и близу Копчића оџака, тече јужно подножјем Дашника, за тим источно подножјем Магленице и одлази јужноисточно између Магленице и Коловрата. Кажу да је једва осам сахата дугачка. На доњој Рами има два моста, као што ми један пријатељ мој пише: „Дужина реке Раме непозната ми је, али мислим, да је најдуље од 8 ура. Она прима у се рјечицу Бајну Лучицу код горњега каменитог моста, код села Горице; уз воду идући од великога моста једну уру далеко, а од утока у велику Неретву около двије уре.“

Други је уток кога ја не познајем Дрежница. Као што ми рекоше, она извире близу села исто тако названога, око четири сахата северо-североисточно од Ракитнога и тече источно узаном долином. Она је мало већи поток, и њом возе у Неретву и Мостар дрва. Да ли су опет онај мост пред утоком подигли, који се порушио, не знам.

Радобоља извире сахат и четврт западно од Мостара, на подножју западних брегова, тече источно-јужноисточно и у Мостару ниже моста улива се у Неретву Она има у Мостару два моста.

Лиштица извире добрих пет сахата северозападно од Мостара, и тече узаном дубоком и стеновитом провалом доњега Црнича. Тече низом по сахата јужно-јужноисточно до Широког брега, иде узаном и стеновитом провалом, ниже које равницом јужноисточно тече, и језеро Мостарско блато сачињава.

На јужноисточној страни језера продужује се она као Јасепица и нестаје је најпосле у земљи, а показује се опет на подножју немачких брда близу Буне, и састаје се с Неретвом.

Кад сам у почетку Јунија језеро видео, било је сахат широко, а два дугачко. Величина његова стоји до времена, како је кад. Лети је обично врло малено, а често се и са свим пресуши, те га људи обделавају. Још ми људи казиваху, да би се врло лако могла вода отпустити и лепу долину осушити. И то би била срећа по земљу. На Лиштици има више Широког брега мост. На десној обали утиче у Лиштицу бујица Угровача, која са северозападне стране Гвозда од јужне равнице Ракитно почиње, и јужно провалом обронка у низу Мамичко поље пада, одакле опет источно тече и код манастира Широког брега у Лиштицу утиче.

Пред уливом у Лиштицу има преко Угроваче дрвени мост, ал је већ од неко доба пао.

Угровачом тече само онда вода, кад су јаке

кише, па онда још нарасте често тако, да се комуникација мора прекинути.

На левој обали утичу у Лиштицу два потока Црнишница и Жватић. Оба извиру источно у Црнићу и теку јужноисточно. На путу од Мостара у Широки брег има преко Жватића мост. Црнашница се може прегазити.

Друге уливе Неретве на десној обали не познајем.

Уливи Неретве на левој обали.

Овамо спада прво и прво поток Језеро. Ја му не знам право име, али и тако се зове, јер мало језеро сачињава. Он извире у споменутој долини између Борашнице и Влаха, тече један сахат јужноисточно, и свріе на источној страни Влаха између њега и Височице јужно. За тим иде узаном долином, коју стрми обронци Липеле и Височице сачињавају, јужноисточно Жупом све до Неретве. Мало, лепо језеро стоји као четворокут, а долина је 700 до 800 корака широка. Одмах ниже језера има преко потока древени мост. Кад је вода велика онда се пуштају дрва потоком из Влаха у Неретву, а овом даље ниже Буне, и ту се тешу даске од њих.

Из северне провале Борашнице тече велики поток најпре североисточно, дубоким коритом, и утиче више Коња у Неретву. Преко њега има мост.

Код Подпорим хана иде јужнозападно корито бујице. И ту има преко код хана камените мост. Један сахат даље ниже тече с истока такођер повећи поток.

Бане долази два и по сахата источно-јужноис-

точно од Мостара испод једне најмање 50 хвата високе стене. На врху те стене стоје још и сада зидови некадашњега двора Благаја. Вода долази из дубоке, широке и степовите пећине, кривуда јужнозападно и састаје се после подруг сахата код Буне са Неретвом, баш где се ова у долину спушта. Она је дубока, и код Буне има леп каменити мост. А друга су два моста мало више горе пропала.

На десној обали утиче у Буну мали поток који на подножју Подвележа извире, и источно-јужноисточно ниже Благаја тече. На њему има мост.

На левој обали утиче у Буну бујица. Она се слива на северној страни Пјешевца, тече између Губавице и Квања код села Удбиње левом обалом Буне, и северозападним дубоким коритом. Кад је јака киша, онда се прелије један део обале Буне, и с тога остаје више места мочарних, па с тога се свагда рађају онуда грознице.

Преко тога потока на путу од Буне преко Квања у Столац има већ постар, каменити мост.

Брегава извире на јужнозападној страни нискога брега између Хргуда и Кубаше, јужнозападно од Требесиња и тече врло узаним и дубоким просеком, кога стрми обронци споменутих гора сачињавају. Ниже Стоца ступајући у низу иде западно и тече тако кривудајући к Неретви. Она ограничава јужно земљу Дубраву. Њено је дно до Стоца каменито и степовито. Више Стоца просецају стене као неки насип корито њено.

У Стрелац воде преко Брегаве два каменита

моста, но може се кад вода мало опадне и пре-газити.

Друге уливе Неретве не познајем, али мислим, ради погрешности садашњих мапа, да ми ваља казати, да Крупа истина постоји, али да се не сас-тавља са Брегавом, него много ниже у Брегаву утиче.

И тако сам све казао што ми је познато о области Неретвиној, и сад имам још оне реке навести, којих у понорима нестаје.

Воде, које се губе у земљу.

Не знам да ли има који поток на Црногорскоме Грахову. А о водама у Никшићу могу само казати да Гропољска река на јужноме подножју Војника извире и да западном страном Горњега поља под-ножјем брегова тече. Она је поток и усише негде у земљи. Североисточно од Оногошта извире из мо-чарна места један поток. Име му не знам, а утиче у Жупу.

О језеру једном на равници Никшићкој нисам ништа чуо, но истина је, да је већи део равнице спрам Црногорскога Брочанца од јесени па до про-лећа преливен. Ја кад сам почетком Септембра туда пропутовао, беше зелена ливада.

Од Крсца тече северозападно мали поток, који такођер на подножју јужне Поникве усише.

У равници Гацкој главна је река Гњечаница. Она извире један сахат западно-северозападно од Метовије (Метвија, Метвохија) из узане провале Поникве, тече кривудајући равницом, и нестаје је

на подножју Фабе у земљи. А одмах по њеноме изливу из провале утиче у њу поток Леденица, који према Раштетици јужноисточно иде. Близу њенога улива меље нека воденица. На више места обала јој је мочарна.

Мошчица долази по друг сахата источно-јужноисточно од Метовије из некога теснаца у Поникви код Ченгића оџака у равницу, и тече западно Грачаници. И преко ње има неки дрвени опали мост.

Даље јужно од Мошчице тече у равницу још један поток североисточно и полази источно у неку пећину на подножју Поникве. На уласку њеноме извире лепа и добра вода; ту се види још и траг некадашње зидане воденице.

Требињштица долази непосредно код Требиња са истока из врло узане и дубоке стеновите горске долине, свр̂ће на источној страни села и града на 2000 корака јужно; за тим опет западно и после једнога сахата долази до подножја обронка Кличања, и колико сам год догледати могао, тече подножјем обронака. Она тече и испод земље, а људи тврде, да се опет као Омбла појављује, и да тече, као што је већ познато у Гравосу Она је код Требиња дубока и испуњава градске шанчеве. Јужнозападно на путу од Дубровника може се, кад вода не нарасте без по муке прегазити. А кад је кишно, она прелије на више страна и онда постаје у Поповом пољу право језеро. Колико је мени познато нема на Требињштици нигде моста.

Долина Требињштице већ је доста описана, а баш и не знам више о њој. На подножју Кличања

поред пута и добар сахат ниже Требиња отиче она у понор, на којем опет једна воденица стоји.

На равници Љубињу усише бујица Буковштак. Као што смо већ споменули, она постаје у процепу Кубаше и Градине и тече северном страном града, где је себи широко и дубоко корито продрла, источно у равницу. Често прави велике штете.

Равницом Невесиња тече поток из провале Подвележа споменутим местом и северном страном источно. Најпосле сврће југоисточно и нестаје га у земљи. Име сам заборавио.

Осим тога потока губи се у земљи у јужном делу равнице још један поток, Колечка река. Она извире близу села, од кога је и име своје узела, и долази са североистока из равне долине три добра сахата северозападно од Метоја код сеоца Бојнице. Ниже сеоца спушта се у споменуту долину и тече њом северозападно кривудајући, све до Залома, где северно полази и најпосле је нестаје. По казивању других тече она још читав сахат северно, губи се у земљи и обилазећи испод земље северни врх Заломског брда, полази на подножју споменутих брдина и на крају равнице северо-северозападно од Залома.

Одавде тече с почетка јужно, и даље југозападно узаним, дубоким и стеновитим коритом све до Понора. Дно јој је шљунковито и стеновито. Лети има мало воде, јербо се не види, како испод камена тече. Доле је већ дубља и на путу од Залома у Љубовиђу има преко стари камените, али већ трошан мост. У јесен тако нарасте Колечка

река, да се путем од Невесиња у Сацко не може ићи. У Колечку реку улива се ниже Којнице југоисточно један поток. Близу два сахата северозападно од Метоја подиже се између Поникве и Бјеласице ниско, равно земљиште, из кога два потока извиру, Леденица, која јужноисточно и Рашлетица (Рашатлица?) која северозападно иде.

Она тече нешто мало низом, спушта се за тим у узану долину, која такођер кривуда и изузимајући нешто доле код Врпоља, једнака је са свим са долином Колечке реке. Код Врпоља има на обема обалама Рашлетице равних мочарних ливада. Мало више има мост.

Равницом Ракитне тече поточић са свим подножјем Коњскога, и нестаје га код села Ракитног у земљи.

На равници Дувну главна је река Шујица. Она извире на јужноме подножју Малована, тече јужноисточно са свим узаним коритом и излази код Мокроноге у равницу Дувно. За тим тече још јужноисточно, а на сред равнице савија јужно и код села Ковачи северозападно. Најпосле је нестаје на подножју обронка у дубокој пећини.

Преко Шујице има јужноисточно од Жупањца нов каменит мост. Близу њега је обала местимице мочарна. Други је мост близу села Шујице.

Међу уливима Шујице на десној обали теку два потока од источних обронака Тушнице источно, и опет трећи један, Нождрац, што источно од Стипанића на јужноме обронку Тушнице извире. Он тече јужно и састаје се са Шујицом.

На левој је обали Миљачка. Она извире према Студепоме врелу на северној страпи споменуте косе, тече северно, и покрај Сеоница још нешто мало, за тим сврће западно к Шујици. На њој нема моста. У Миљачку утиче Студена. Она извире сахат источно од Сеонице из узане долине између Јарма и Црљенице са југа, тече јужним подножјем Либа западно, и код Сеонице у Миљачку.

Студено врело тече јужно степовитом провалом и долази између Навратака и Кукавице код Вињане у пизину; ту сврће западно, и губи се негде ниже Цвитића моста у земљи.

Западно од Посушја и на југоисточној страни обронака Навратака постаје сваке кише јака бујица Речина, која низом западно у Студено врело утиче.

На високој равници Купреској теку, као што смо већ споменули два потока, Милаћ и Мртвица.

Првога нестаје још на равници на подножју Малована, а тврде да се као Шујица опет показује. Мртвица се губи на подножју Курљаје и истиче у Лијевну опет као Бистрица.

Равницом Лијевна теку више потока, који се састају и у великој баруштини нестају. Најглавнија је Бистрица. Она извире на западној страни града из стена, тече јужнозападно до 1600 корака, сврће у равници западно, и иде тако још један сахат до мочари.

Југоисточно и близу Лијевна утиче у Бистрицу речица Жабљак. Она извире из стене јужно и добра по сахата од Лијевна код села исто тако на-

званога и идући северозападно састаје се са Бистрицом. Преко ње има каменити мост.

На десној обали утиче у Жабљак поток Беговача, која један сахат источно од Лијевна у ниском земљишту извире и западно тече.

Даље западно долази из равнице са југоистока речица Студба и утиче западно од малога сеоца Губера у Бистрицу.

Преко Бистрице ниже извора има дрвен, а горе каменити мост, затим преко Жабљака и Студбе на путу у Пролог — Бијели-бријег — каменити мост. Онај преко Студбе врло је опао.

Лети кад је суша могу се више баре прегазити. А од јесени до пролећа потопљен је већи део равница. Бара заузима већи део равнице и протеже се западно прилично преко Пролога. Она тече испод земље, а каже се, да се 100 корака ниже Цетина моста код хана на путу од Бијела-бријега у Сињ, опет указује и с Цетином састаје.

Равницом Грахова тече од Ресановца југоисточно један поток, и свршава се у некој мочари.

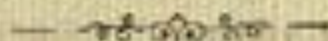
У равници Гламоч има два потока, који се такођер у понорима свршавају. Један иде процепом северозападном страном зуба, на коме Гламоч лежи. У равници тече северно и сачињава између села Ковачице и Халапића узани поток.

Југоисточно од Гламоча извире на југоисточној страни споменута земљишта поток, који равницом кривуда и расте по мало и најпосле на југоисточноме крају равнице три језера сачињава.

И с тим сам и у Херцеговини све воде изређао, у колико су мени познате. —

У Босни има небројени извора. Од свакога обронка пузи по један поточић, те кваре и онако хрђаве путове, да се коњ с великом муком из блата извлачи, и не навикнута путника зној спопадне.

У Херцеговини има више околина, где нема воде, и где људи на далеко рад ње морају ићи. То ћу у опису других мојих путова споменути, као и све познате изворе. —

Приметба: Овај састав написао је један стручни Србин, који је кроз дуже време путовао по Босни и по Херцеговини, и сам све видио; те тако овај његов подробни а са свим поуздани опис тих земаља у погледу орографијском и потамографијском, може добро послужити за то, да се поправе многе махне садашњих карата речених земаља. У идућој свезци Гласника продужиће се овај чланак, и овом опису гора, брда, долина, ублова и равница, река и потока, сљедоваће опис друмова и путова, извора и важнији места.

Секретар друштва:
Др. Шафарик.